

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ

SZABADVÁRY FERENC

82428

MAGYAR
KÖZGAZDÁSZOK
A KÉT VILÁGHÁBORÚ
KÖZÖTT

SZERKESZTETTE
MÁTYÁS ANTAL

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

MTAK

01301

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
ISBN 963 05 6788 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1994

© Mátyás Antal 1994

Minden jog fenntartva, beleértve
a sokszorosítást, a nyilvános előadást,
a rádió- és televízióadás, valamint
a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az
Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

A nyomdai munkálatokat az

Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1994

Nyomdai táskaszám: 23107

Felelős szerkesztő: Mérey Zsoltné

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Kiadványszám: 230

Megjelent 6,24 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0133-1884

Printed in Hungary

TARTALOM*

Bognár József: Elnöki megnyitó	7
Mátyás Antal: Heller Farkas	14
Csikós-Nagy Béla: Surányi-Unger Tivadar	54
Árva János: Fellner Frigyes	80
Gergely István: Balás Károly	122
Oroszi Sándor: Navratil Ákos	142
Köves Pál: Theiss Ede	176
Balás Judit: Laky Dezső	198
Kemenes Egon: Varga István	229
Mátyás Antal: Zárszó	253

* Az MTA 1993. évi közgyűlése alkalmából a
IX. osztály május 11-i tudományos ülészekén el-
hangzott előadások anyaga

BOGNÁR JÓZSEF
ELNÖKI MEGNYITÓ

A két világháború közötti kiemelkedő közgazdászok életművének értékelését és megvitatását nemcsak azért tűztük tudományos ülésünk napirendjére, hogy „rehabilitáljuk” őket és működésüket – hiszen ezt az MTA hagyományaihoz méltó szellemben és formában már megtette –, hanem azért is, hogy a hazai közgazdaság-tudományi kutatás folyamatosságát helyreállítsuk, és tevékenységüket a mai és holnapi közgazdász nemzedékkal megismertessük. A tudományos ismeretek ugyanis nemzedékről-nemzedékre épülnek, ezért a kiemelkedő kutatók vagy nemzedékek mellőzésével tudásunk mindig hiányos marad, még egy ilyen dinamikus időszakban is, midőn a tudományos ismeretek tíz évenként megduplázódnak.

A világ és a gazdaság gyökeresen átalakult, de a Ricardo és List közötti alapvető véleménykülönbségek a megváltozott világban és gazdaságban ma is élnek, hiszen a globális-integrált koncepciónak is vannak hívei, de a nemzeti gazdaságok befeléfordulásának vagy a létrejött integrációk elzárkózásának is. A „tisza” közgazdaság-tudománynak mint módszertudománynak napjainkban is vannak képviselői („Economics is not concerned with end as such” – L. Robbins), mások viszont tudományágunkat olyan társadalomtudománynak tekintik, amely a gazdasági élet társadalmi szerkezetét és annak működését kutatja.

Ilyen módon minden állásfoglalásnak vagy teóriának vannak előzményei, amelyeket nemcsak tételesen kell ismerünk, hanem kutatói motivációban, konkrét társadalmi háttérben, más teóriákkal közvetlen vagy közvetett formában folytatott polémiáiban is.

A két háború közötti közgazdász tudósok jelentik azt a nemzedéket, amely

nemcsak adaptált és átvett gondolkodásmódot és tudást a nyugati világtól, hanem adott is a világnak tudományos értékeket és gondolatokat, valamint olyan kutatói személyiségeket, akik a továbbiakban a nagy nyugati metropoliszokban a közgazdaság-tudomány világhírű személyiségeivé váltak.

Elegendő – ebben a vonatkozásban – Fellner J. Vilmost, Scitovszky Tibort, Káldor Miklóst és Balogh Tamást megemlítenünk. Pedig ez a közgazdász-nemzedék rendkívül súlyos körülmények között folytatta tevékenységét; az elvesztett háború, a két forradalom által felkorbácsolt indulatok és a Monarchia szétesése, majd Magyarország példátlan megcsonkítása után a gazdasági gondolkodás, elemzés és cselekvés színterét is meg kellett változtatnia; hiszen csak egy erőforrásaiban szegény, népességében harmadára csökkent, termelési központjait, fogyasztási centrumait és hagyományos kapcsolati rendszereit elvesztő országban kereshette a fennmaradás, majd

a fejlődés korlátozott lehetőségeit. A fennmaradásért és a szerény növekedésért ellenséges nemzetközi környezetben kellett küzdenie; mind az akkori nagyhatalmak, mind közvetlen szomszédaink politikai és gazdasági nyomása mellett.

E példátlan nehézségek ellenére ebben az időszakban jelenik meg (1929) Földes Béla szerkesztésében – olyan munkatársakkal mint Teleki Pál, Baranyai Lipót, Éber Antal, Popovics Sándor, Lóczy Lajos, Werner Sombart, Czettler Jenő, Fellner Frigyes – a *Közgazdasági Enciklopédia* négy hatalmas kötetben, a Heller Farkas által írt *Közgazdasági Lexikon* (1937). Ezek a művek a közgazdaság alapvető kérdéseit, folyamatainak és szerkezetének alapvető tényeit és a közgazdasági gondolkodásmód fejlődésmentét tartalmazzák. (Az utóbbi Németországban négy kiadást ért meg.)

Erre az időszakra esik az angolszász (elsősorban az amerikai) módszerek ala-

pos megismerése és elemzése, különösen a konjunktúraelméletekben, és ez a fajta tevékenység Varga István elméleti és intézetalapítói munkásságában érte el a csúcspontját.

Szerzőink soha nem rabjai az egyes divatos teóriáknak, hanem eklektikus-empirikus alapon a különböző elméletek és módszerek közötti összefüggéseket keresik.

Azt mindenesetre bátran elmondhatjuk, hogy gondolkodásmódjukból és szintézisre törekvő kutatási módszerükből mind a jóval később megszületett jóléti gazdaságtan (Keynes–Myrdal–Tinbergen), mind a szociális piacgazdaság (W. Eucken, Müller-Armack, Erhard) felé vezet az út.

Nemzedékről szólok és nemcsak egyes kutatókról és tudományos személyiségekről.

A nemzedéki megjelölést azért használom, mert olyan tudósokról van szó, akik ugyanazon gazdaságpolitikai problémákkal küzdöttek, és így ugyanazon

nemzeti sorskérdésekkel találták szembe magukat. Ez az egység azonban a sokféleségben vált eleven erővé, hiszen különböző tudományos és társadalompolitikai nézeteket képviselő és eltérő képességű egyenlekről van szó, akik között vannak világnagyságok és szaktudományukat maradandó módon gyarapító, kiváló kutatók. Gazdaságpolitikai nézeteik szerint vannak közöttük liberálisok és az irányított gazdaság képviselői. A politikai különbségeket azonban mindig szelídíti az idő és a történelem, hiszen a 60–70 évvel ezelőtti politikai differenciák – a változások dinamikájában – csak korlátozott jelentőséggel rendelkezhetnek.

Az elmúlt évtizedekben példátlan méretű változások mentek végbe a világban és a tudományban, és a jelek szerint a változások tempója napjainkban még tovább gyorsul. A jelenlegi rendszerváltás óta igen nagy segítséget kaptunk és kapunk a nyugati közgazdaságtantól. E sok segítségért rendkívül hálásak vagyunk,

de ez az érzés nincs és nem lehet ellentétben azzal a büszkeséggel, amit a bennünket megelőző nemzedék tudományos teljesítményei iránt érzünk, valamint azon rokonszenvvel, amely abból fakad, hogy nekik egy gazdasági értelemben vett „új” ország, a mai vezető közgazdász nemzedéknek viszont rendszerében átalakuló gazdaság bonyolult problematikájával kell megküzdenie.

MÁTYÁS ANTAL
HELLER FARKAS

BEVEZETŐ

A két világháború közötti időszak legkiemelkedőbb hazai közgazdásza, Heller Farkas¹ (1877–1955). Professzori tevékenysége s irodalmi munkássága sokrétű. Az egyetemen előadta a közgazdaságtant, amely két részre oszlott, elméleti és alkalmazott közgazdaságtanra, valamint a közgazdasági elméletek történetét és a pénzügytant. De a *Közgazdaságtan* című tankönyvéből külön kötetként publikálta a *Társadalombölcseleti rendszerek ismertetése*, a *Valutapolitika* és a *Szociálpolitika* című részeket. Bár könyveiben és folyóiratcikkeiben kora gazdaságának mindennapi problémáival, konkrét gazdaságpolitikai, szociálpolitikai kérdésekkel is foglalkozott, munkásságának súlypontját a közgazdasági elmélet jelentette. Munkáiból érződik,

hogy ezt a területet művelte a legnagyobb kedvvel, s a hétköznapi kérdések tárgyalását is át-átszótték elméleti fejtegetései. Az elmélet területén belül pedig különös érdeklődéssel fordult a közgazdaságtan története felé. Az egyes elméleti kérdések tárgyalása során jelentős teret szentelt a szóban forgó probléma elmélettörténeti hátterének a bemutatására. Jeles külföldi és hazai közgazdák elhunytá alkalmából a tudományos munkásságukat is bemutató megemlékezéseket ő írta a Közgazdasági Szemlében.

HELLER
MINT TEORETIKUS KÖZGAZDÁSZ

Heller már fiatalon, 27 éves korában, az 1904-ben megjelent *A határhaszon elmélete* című első könyvében nagy igénynyel lépett fel. Arról ír, hogy „a határhaszonelmélet összes tételeinek, eredményeinek egységes szempontból való összefoglalása és kifejtése mindeddig nem történt meg, holott ez ahhoz, hogy az új

értékelmélet eredményeit a tudomány haladásában kellőleg értékesíthessük, okvetlenül szükséges... természetesen az elméletben igen sok hézag maradt és abba nem egy ellentmondás belopózott.”² Műve feladatának a határhaszon-elméleten felépülő tanítások rendszerezett, ellentmondásoktól mentes kifejlesztését tekintette, amelynek során az említett hézagok is eltűnnek. Heller Farkast úgy emlegetik mint az osztrák iskola legjelentősebb képviselőjét Magyarországon. Két professzorkollégája is ilyen értelemben nyilatkozott róla. „... ennek az iskolának [ti. az osztrák iskolának – M. A.] jeles híve, Heller Farkas” – írja róla Navratil Ákos.³ Balás Károly hasonlóképpen azt hangoztatja, hogy „Heller Farkas Magyarországon a határhaszonelmélet leghatározottabb képviselője”.⁴

Heller persze műveiben más irányzatok eredményeit is felhasználja, ez nála már csak a vizsgált elméleti probléma

elmélettörténeti megközelítési módjából is következik, lépést tart a közgazdaságtudomány egyetemes fejlődésével, bizonyos elméleti problémákra, például a konjunktúraciklusokra különböző elméleti irányzatok válaszáinak nagyszerű szintézise révén kíván magyarázatot találni. Az osztrák iskola hatása azonban utolsó elméleti műveiben is erősen érezhető. Az osztrák iskola tanításaival kapcsolatban kibontakozott szinte minden fontos elméleti vitában kinyilvánította állásfoglalását. Tankönyveiben ismeretve az osztrák iskola megalapítója, Menger és az újabb német történelmi iskola vezéralakja, Schmoller közötti módszertani vitát, Menger álláspontját fogadja el és védi Schmollerrel szemben. Schmoller a gazdasági folyamatok történelmi alakulását oly módon kívánta ábrázolni, hogy elvetette az absztrakciós módszert arra hivatkozva, hogy a gazdasági élet csak része a társadalmi életnek, így a gazdaságban ható valamennyi tényező, mind a gazdasági, mind a nem

gazdasági, köztük az erkölcsi, jogi, kulturális, pszichológiai, a nemzeti sajátosságokból fakadó együttes hatásának eredményeként kell a gazdasági folyamatokat elemezni. S e hatótényezők időbeni változásának nyomon követésével, történelmi leírásával kívánta a történelmi szemléletet a közgazdasági elméletbe bevinni. Az absztrakciós módszer elvetése folytán viszont hiányzik Schmoller-nél a nemzeti sajátosságoktól független általános gazdasági törvényszerűségek felismerése. Menger viszont nem vonva kétségbe a történelmi módszer szerepét, az absztrakciós módszer révén nyert elmélet fontosságát hangoztatta, mert nélküle a közgazdaságtan gerince hiányzik.

Heller a kettőjük közötti vitában állást foglalva rámutat arra, hogy a különböző nemzetek gazdasági életében mutatkozó különbségek ellenére is kétségtelenül van a világban végbemenő gazdasági folyamatokban általános törvényszerűség, amelynek felkutatásáról nem lehet lemondani, és a tisztán történelmi vagy

normatív irányú gondolkodás nem elégíti ki az emberi elmét a dolgok mélyebb összefüggésének megértésére irányuló törekvésében. Az elmélet az elvont absztrakciós módszer eredményeként jött létre, azért mert a világot az emberi ész sohasem foghatja fel úgy, hogy egyszerre veszi figyelembe valamennyi hatótényezőt. Aki ezt akarja, érvel Schmollerrel szemben, az nem veszi figyelembe, hogy a hatótényezők sokasága folytán lehetetlen olyan szabály, amely az összes lehetséges esetet magában foglalja. Azoknál, akik elutasítják az absztrakciós módszert, háttérbe szorul a törvények kutatása, helyébe a leírás, a történelmi kutatás lép. Márpedig elméletre mind nagyobb szükség van ahhoz, hogy az összegyűjtött anyagot értékelni tudjuk, sőt már ahhoz is, hogy tudományosan felhasználható anyagot tudjunk gyűjteni, feltétlenül előzetes feltevések-re van szükség.⁵

Heller azonban nagy önállósággal használja fel az osztrák iskola fogalom-

rendszerét, annak elméleti kereteit kiszélesíti, az osztrák iskola által bemutatott hatóerőket új tényezőkkal egészíti ki. Az iskola képviselőivel nem mindenben ért egyet, gyakran túlhalad az osztrák iskola álláspontján, s hozzájárul az elmélet fejlődéséhez.

Különösen az érték-, ár- és jövedelemelosztási elméletben, továbbá a tőkeelmélet területén ért el önálló eredményeket. Ugyanakkor már a század elején elkezdett szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozni, s színvonalas munkát végzett a pénzügytan területén is. Ma is figyelemre méltók az adópolitikával kapcsolatos megjegyzései s a kormányzati kiadások finanszírozásának hatásaira vonatkozó fejtegetései. 1943-ban megjelent elmélettörténeti könyve pedig mind a tárgyalat problémák széles skáláját, mind a tárgyalási mód mélységét illetően világviszonylatban is egyedülálló volt. Kár, hogy angol nyelvű kiadását a háborús események megakadályozták.

Közelebről is szemügyre véve Heller teljesítményét az elmélet területén, rá kell mutatni arra, hogy a határhaszon fogalmának értelmezésében túlmént eme elmélet hagyományos interpretációján. Ez tükröződik többek között Othmar Spann, Friedrich v. Gottl-Ottlilienfeld és az osztrák iskola képviselői közötti vitában elfoglalt állásfoglalásában. Előbbi két szerző azt hánytva a határhaszon-elmélet híveinek a szemére, hogy elméletük individuális, szubjektív. Heller szerint e támadást az tette lehetővé, hogy „a határhaszonelmélet kétségtelenül túlmént általánosításában a megengedett határon. Azt a magában véve helyes felismerést, hogy az értéknek igen fontos alanyi tényezői vannak, túlzottan próbálták az egész vonalon érvényesíteni. Csak Böhm-Bawerk ama kijelentésére kell utalnunk, mely szerint az árnak nincs olyan eleme, amely ne volna szubjektív tényezőkre visszavezethető.”⁶

A határhaszon-elmélet védelme során Heller igyekszik a társadalmi hatásokat

is beilleszteni a határhaszon-elmélet keretei közé. Helyenként közel kerül az institucionalista felfogáshoz, de mindvégig megmarad a határhaszon-elmélet talaján. „...azzal, ha elismerjük, hogy egyéni viszonyai és képességei alapján dönt minden gazdálkodó cselekvései során, távolról sem állíthatjuk azt, hogy e döntés a társadalmi környezetre való tekintet nélkül és a társadalomba való be- tagoltságunk figyelmen kívül hagyásával történnék. Teljesen igaz, hogy az egyénnek még szükségletei is, melyek pedig leginkább egyéni sajátosságainak látszanak, a társadalmi környezet hatása alatt állnak, mert környezetünk, társadalmi osztályunk szokásai és követelményei döntően befolyásolják már szükségleteinket is, sőt bátran mondhatjuk, még a döntés módját, a gazdasági ítélkezést is befolyásolja a társadalmi környezet. Ezen állítások egyike sincs azonban ellentétben azzal, hogy az értékelés alapja végeredményben mégis csak az egyén...”⁷

Máshol a fogyasztói magatartás társadalmi meghatározottságát még erőteljesebben hangsúlyoztatja. „Maga a szükségleti skála – írja – a társadalom mai bonyolult tagozódása mellett tudvalévően nem egyedül fizikai szükségleteken nyugszik, hanem egyúttal társadalmi álláson is... a hivatalnok ruházkodása, lakása és kiszolgálása tekintetében oly mértékben kénytelen alkalmazkodni, amely ezeknél fizikailag sokkal sürgetőbb szükségletek kielégítését veszélyezteti. E tény arra tereli a figyelmünket, hogy a vagyoni helyzeten átrostált szükségletek a társadalom szerkezetének megfelelően szintén bizonyos rétegzést mutatnak... Azok, akik hasonló vagyoni viszonyok között vannak és egy hivatáskörhöz, egy társadalmi osztályhoz tartoznak, nagyjából hasonló életszínvonalon élnek és ezeknél az egyes javak értéke is legalább az általános fogyasztás tárgyát képező javakat illetően nagy hasonlóságot mutat.”⁸

A szubjektív elem túlzott előtérbe állítása mellett a határhaszon-elmélet hiá-

nyosságaként említi meg Heller, hogy elhanyagolta azt a tényt, hogy az emberiségnek a természettől küzdelem útján, testi és szellemi erőfeszítés árán kell adományait elhódítani. Igyekszik a munkát a határhaszon-elméletbe beépíteni. Az angol irodalomban korábban már elterjedt felfogás szerint a munkát szubjektíven értelmezi, arra helyezve a hangsúlyt, hogy a munka végzése fáradtsággal jár. Hangoztatja, hogy a munka kifejtésének terhes volta folytán az emberek sokkal nagyobb mértékben tartózkodnak a munkától, mint amennyire tartózkodtak volna, ha e körülmény nem forogna fenn. Emiatt a munka sokkal nagyobb mértékben válik szűkössé, mint ahogy vált volna e nélkül, ami a javak szűkösségének is egyik oka. E szemponttal szerinte Wieser is csak egészen mellékesen foglalkozik. Heller úgy gondolja, hogy mindazon tényezők, amelyek befolyásolják a javak mennyiségét, az értéképzés távolabbi tényezői. Szerinte a határhaszon-elmélet még kie-

gészítésre szorul az értékre ható távolabbi tényezők elemzésében. Míg a határhaszon-elmélet a szükségletkielégítéssel összefüggő tényezőket teljesen tartalmazza, addig az objektív tényezőket csak hiányosan képviseli, mivel az objektív tényezők rovására túlságosan előtérbe tolja a szubjektíveket. Azt tartja, hogy a határhaszon-elméletet tovább kell fejleszteni abban a tekintetben, hogy kimutassa, hogy mindezen tényezők valóban a határhaszon útján befolyásolják az értéket. A határhaszon Heller szerint nem az érték végső oka, hanem csak az összes értéktényező gyújtópontja. Egyesíti magában az összes tényezők hatását, nemcsak a szubjektíveket, hanem az objektíveket is. A határhaszon ilyen értelmezése nem mellőzi egyetlen objektív tényezőt sem az értékre gyakorolt befolyását.⁹

Heller nemcsak a határhaszon fogalmát igyekszik eredeti módon megközelíteni, hanem figyelemre méltónál a határpárok elméletének a fel-

használása a jövedelemelosztási viszonyoknak s a profit keletkezésének a magyarázatánál.

A határpárok elméletével kapcsolatban rámutat arra, hogy a szóban forgó elmélet nemcsak azért volt nagy haladás, mert egyéni gyökeréig vezette vissza az áralakulást, hanem azért is, mert az alkudozásnak, a vagyoni, a gazdasági fölénynek az áralakulásban való szerepét teljes jelentőségében felismerte. Megmutatta, „hogy az árak bizonyos határok között, ti. a határpárok értékelése között, bizonyos mozgási szabadsága van. Ezzel az árelmélet elveszítette me-revségét, mely a régi elméletben akkor nyilvánult meg, midőn az árat egyetlen szigorúan meghatározott pontnak, ti. a kereslet és kínálat metszéspontjának fogta fel.”¹⁰ Az árhatárok pontos találkozására Heller szerint akkor sem szükség-szerű, ha nagy tömegek állnak egymással szemben és éles a verseny.

A határpárok elméletét Heller kiterjeszti a termelési javak piacára is. A ke-

resleti oldalon a vállalkozók a termelési javakat határtermelékenységük szerint értékelik. A kínálati oldalon a munkás számára munkája azért hasznos, mert biztosítja számára a megélhetéséhez szükséges jóságokat. S mivel árúját nem tudja visszatartani, árajánlatában kénytelen arra a szintre leszállni, amely-nél mindenki munkalehetőséghez jut. A tőkés és a földesúr viszont csak akkor kínálja a tőke, illetve a föld használatát, ha az érte kapott ár igényeiknek megfelelő életmódot biztosít a számukra. De egy-egy termelési szolgálat határtermelékenysége nagyobb lehet, mint a tulajdonosának fizetett jövedelem. Heller szerint különösen a munkásra érvényes ez, s hangoztatja, hogy „semmiféle logikai kapcsolat nincs a munka termelési kapacitása és a munkás létminimuma között.”¹¹ Heller rámutat arra, hogy „a termelési javak piacán a vállalkozó helyzete... üzleti tájékozottságánál fogva erősebb szokott lenni, mint a kínálók helyzete...”¹²

Hasonló a helyzet Heller szerint a fogyasztási javak piacán is. A kínálók hivatászerűen eljáró vállalkozók, míg a vevők laikusak, nem rendelkeznek a piacon a vállalkozókéhoz hasonló szakképzettséggel, tájékozottsággal, nincs olyan áttekintésük a piac felett, mint az eladónak, de nem is használják fel a legelőnyösebb vásárláshoz szükséges időt. Éppen ezért a versenyár Heller szerint nem jelent társadalmi optimumot.¹³

A vállalkozóknak a kétféle piac közötti ügyesebb mozgása, a termelési javak tulajdonosainak a tökéletlenebb ismerete folytán a termelési szolgálatok és a fogyasztási javak piacán a határpárok értékelésében mutatkozó különbséget a vállalkozók a maguk javára tudják profitként felhasználni.

A határtermelőkenységi elméleten felépülő uralkodó jövedelemeloszlási elméletben a profit kérdése tökéletes verseny körülményei között statikus egyensúlyi helyzetben mind a mai napig megoldatlan. Az optimális allokáció el-

mélete megköveteli, hogy a megtermelt nettó termék teljes értékét visszavezessék a termelésben részt vett termelési tényezők, a munka, a tőke és a föld közreműködésére, aminek az értékét a munkás, a tőkés és a földesúr jövedelmeként, azaz munkabéreként, kamatként és földjádékként meg is kapja. A profit számára a termék értékében nincsen hely. Samuelson arról ír: „... a tökéletes verseny álmvilágában... valójában egyáltalán nem lenne profit.”¹⁴

A gazdasági beszámítás elméletében, hangoztatja Heller, semmi sem okozott olyan nehézséget, mint a profit magyarázata. Noha a gazdasági életben léptenyomon szembetalálkozunk a profittal, az elméletben viszont nincs a számára hely, „mert ha az ár csak költségelemeket tartalmazna, akkor a vállalkozó csak költségeinek megtérítésére számíthatna... nem marad semmi, amit vállalkozói nyereség gyanánt állíthatnánk oda.”¹⁵ Schumpeter profitemléletével nem ért egyet. A vállalkozók újítása nem

létrehozója a profitnak, hanem csak a nagyságát növeli. Az értékelméletben Heller szerint sem maradhat a termelési költségek felett felesleg. S e körülmény nagy fejtörést okozott azoknak, akik a jövedelemelosztást a gazdasági beszámítás alapján kívánták megoldani. Heller megoldása: ha értékelméleti alapon nem is oldható meg a profit problémája, megoldható árelméleti alapon. A vállalkozói nyereség – írja – „árelméletünkkel összhangban éppenséggel nem mutatkozik . . . a gazdasági élet rendes menetétől eltérő tüneménynek . . .”¹⁶ Az ármechanizmus szabadverseny körülményei között is profitot eredményezhet annak következtében, hogy a határpárok elmélete alapján mindkét piacon kimutatott árhatárak között a vállalkozó ügyesebben tud mozogni, mint a vele szembenálló felek.

A jövedelemelosztási viszonyok alakulása s a profit keletkezése magyarázatának kérdésében Heller támaszkodik a pénz jövedelmi elméletének Wieser-féle

változatára is. Hangoztatja, hogy az árszínvonal változása a jövedelemelosztás tényezője. A jövedelemelosztás kérdésének a tárgyalását szerinte mindaddig nem tarthatjuk befejezettnek, míg az árszínvonal változásának a hatását a különböző jövedelmekre meg nem világítjuk. Ennek során fontos szerepet szán a termelési és fogyasztási javak piaca közötti megkülönböztetésnek.

A pénzmennyiség növekedésével, állítja Heller a pénz jövedelmi elméletével összhangban, változnak a jövedelemelosztási viszonyok, javul azok jövedelmi helyzete, akikhez az újonnan hozzá-növekvő pénzmennyiség először kerül. Náluk csökken a pénzegység szubjektív értéke, s ennek következtében az általuk preferált javak kereslete és ára nőni fog. Eltolódás következik be az arányokban. Az árak általános összefüggésénél fogva az így bekövetkezett áremelkedés továbbterjed egyik jószág piacáról a másik jószág piacára, s fokozatosan megváltozik az árszínvonal. A különböző jöve-

delmi csoportok igyekeznek életszínvonalukat az árszínvonal-emelkedéssel szemben megvédeni. Fogyasztói minőségben azonban az emberek Heller szerint az áremelkedéssel szemben kevésbé ellenállóak, többek között azért, mert a fogyasztók szervezetlenek, piaci ismereteik hiányosak. Életszínvonaluk csökkenése elleni védekezés termelői, azaz munkás, tőkés, földesúri minőségben megy végbe. Ezzel a fogyasztói javak piacán bekövetkezett áremelkedés átgyűrűzik a termelési javak piacára is. Heller eme 1919-ben kifejtett vizsgálódásával túlmege Wieser kutatási körén. Megindul a küzdelem a jövedelemelosztás területén. A termelési javak tulajdonosainak jövedelme azonban egyrészt csak késve követi az árszínvonal emelkedését. Következésképpen a vállalkozók az árak és költségek különbözeteiként átmenetileg profitot realizálnak. Másrészt nem minden jövedelmi csoport képes pénzjövédelmének növelésében az általános árszínvonal emelkedésével lépést

tartani. Az új árszínvonal a különböző jövedelmi csoportok közötti eme küzdelem eredményeként alakul ki. S az új egyensúlyi helyzetben az alkalmazkodási képesség eltérő volta folytán mások lesznek az erőviszonyok, mások lesznek az elosztási viszonyok, mások lesznek az árarányok, mint amelyek a pénzmennyiség megváltozása előtt voltak. „... a régi helyzet csak akkor állhatna ismét egészen helyre, írja Heller, ha az erőviszonyok a régi egyensúlyi helyzetbe kerülnének.”¹⁷ Heller eme megállapítása a pénzmennyiség növekedésének végső hatásáról éles ellentétben áll a monetaristák felfogásával, akik tagadják, hogy a pénzmennyiség változása folytán a reálszférában új egyensúlyi helyzet alakulhat ki.

A pénz jövedelmi elmélete azonban a mennyiségi pénzelmélet egyik sajátos változata. A konjunktúraciklusokkal foglalkozó tanulmányában viszont Heller a mennyiségi pénzelméletnek, az új currency iskolának mond ellent, s szavai

mintha csak Friedmannek is szólnának, aki a gazdasági élet konjunkturális ingadozásait a pénzmennyiség nem várt változásaival magyarázza. Heller hangoztatja, hogy „a pénzmennyiség növekedése és a hitelkiterjesztés nem magukból származnak, hanem a gazdasági élet alakulásából nyerik indító okaikat”.¹⁸ Éppen ezért szerinte „... a pénzértékváltozásnak nemcsak a pénz oldalon vannak tényezői, hanem olyan okok is felidézhetik, amelyek az áruoldalon fekszenek”.¹⁹

Feltétlenül fel kell figyelünk Hellernek a felfogására a tőkéről. Heller az immateriális tőkeelméletet képviseli. Közgazdaságtanának első kiadásaiban a tőkének olyan, a társadalmi viszonyokba történő beágyazását adja, amelyet a nem marxista irodalomban alig lehet megtalálni. Én a tőke ilyen értelmezésével sokkal halványabban Werner Sombart *Der moderne Kapitalismus* című művében talákoztam csak. Éppen ezért Heller tőkére vonatkozó megállapításainak nagy

részét a szerzőt idézve adom vissza. Heller rámutat arra, hogy mihelyt kialakult az egyéni szabadság, ami a rabszolgák és a jobbágyok esetében nem állt fenn, s kialakult a tulajdon nélküliek széles tömege, „a tárgyi termelési javak birtokából olyan erő sugárzik ki, mely az ilyenek nélkül szűkölködő egyének gazdasági alávetését és a tulajdonos részéről a vezető szerepnek pusztán gazdasági alapon, cserefolyamatok útján magához ragadását teszi lehetővé”.²⁰ „A tőke tehát olyan társadalmi tényező, az emberek között keletkezett társadalmi viszonylat, melyet a hatalmi tényező gazdasági változásának mondhatnánk.”²¹ A konkrét tőkejavakat nem tekinti tőkének, mert azok „csakis személyi viszonylataikban, hatalmi kihatásukban nyernek olyan működési kört”,²² amelyre a tőkefogalom már ráillik.

Heller hangoztatja, hogy nem az önmegtartóztatás a tőke keletkezésének a forrása. „Ez a felfogás – írja – teljesen figyelmen kívül hagyja azt a ténytet, hogy

a tőke már keletkezésében sem individuális, hanem társadalmi tényező és így már keletkezésében is a társas lét feltételeire vezethető vissza.” „A történelem fényes bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy az uralkodó társadalmi osztályok miként kényszerítették a tömeget nemcsak munkára, hanem egyúttal arra is, hogy alacsony színvonalon élve termelésük legnagyobb részét nekik bocsássa rendelkezésre. Természetesen az uralkodó osztályokat ebben épp oly kevésbé vezette a közérdek, mint akkor, amikor munkára kényszerítették a tömeget, de az eredménye itt is, ott is az emberiség életszínvonalának emelkedése és a termelési eljárások tökéletesbülése lett.”²³

Heller a vállalkozók magatartásának motívumát nem fogyasztói jólétük emelésében látja. „... a tőkében rejlő hatalom... a gazdasági eredményt mintegy önmagáért, az annak birtokában lévő vállalkozó személyes szükségleteinek legmesszebbmenő kielégítésén túl is keresi. Csak ebből magyarázható a tőke

szervező erejének az úgyszólván korlát nélküli terjeszkedési törekvése, amely mintegy a hatalommal élő egyéneket is magának alávétve, azokat messze azon a határon túl is gazdasági erő kifejtésre vezetői, amelyet életmódjuk javítása jelöl meg.”²⁴

HELLER
MINT A SZOCIÁLPOLITIKA MŰVELŐJE

Túllépve az elméleti kutatások területén, Heller már a század elején szociálpolitikai kérdésekkel is kezdett foglalkozni. E vonatkozásban is hazánkban az úttörők közé tartozott, hiszen a magyar szociálpolitikai irodalom csak a múlt század vége felé kezdett kibontakozni. Szociálpolitikán a gazdaságpolitika sajátos ágát érti, amely védelmet kíván biztosítani a gazdasági erők szabad játéka által veszélyeztetett társadalmi osztályok számára, előmozdítva ezáltal a különböző társadalmi osztályok közötti egyensúlyt. Hangoztatja, hogy bár a

szociálpolitika hatásköre igen széles, „mégis legnagyobb részében munkáspolitik, vagyis a munkásosztály helyzetének megfelelő szabályozása. Ennek oka az, hogy a kapitalista termelési rendszerben a munkásság helyzete megfelelő biztosítékok nélkül hátrányosan alakul és az osztályharc felidézésével veszélyeztetheti a gazdasági, de az egész társadalmi rendet is.”²⁵ S míg gazdasági törvényszerűségek után kutatva Heller az elméleti tételek megformulázása során nélkülözhetetlennek tartja az absztrakciós módszer alkalmazását, addig az 1920-ban megjelent *Szociálpolitika* című könyvecskéjében a német történelmi iskola álláspontjához közelít. Ez nem véletlen, hiszen a német történelmi iskolához tartozó közgazdák voltak 1872-ben a Verein für Sozialpolitik megalapítói, amely egyesület nagy hatással volt a német szociálpolitika fejlődésére. Az említett művében Heller arról ír, hogy a gazdasági folyamatok a társadalmi élet keretei között mennek végbe, az ember nem

pusztán gazdasági lény, hanem része a társadalomnak, önálló rendelkezéssel bíró személy. És a szociálpolitikának ezzel számolnia kell. Felhívja a figyelmet arra, hogy a gazdasági individualizmus, különösen a liberalizmus formájában nem veszi tekintetbe azt, hogy „a gazdasági erők szabadon hagyása egyes osztályok tagjainak emberi mivoltát veszélyezteti”. Szerinte az általános emberi célok és a közgazdasági érdekek összeütközésbe kerülhetnek egymással. Ilyenkor Heller indokoltnak tartja az állam gazdasági beavatkozását. „... az általános emberi célok érdekében való beavatkozást – írja – még az esetben is indokoltnak tartjuk, ha az a közgazdaság érdekeivel ellentétben a gazdasági produktivitásnak bizonyos korlátokat is szab”. A munkásosztály jólétének emelését szolgáló szociálpolitikai beavatkozásnak azonban Heller szerint nem kell feltétlenül csökkentenie a termelékenységet. A nagyobb jólétben élő munkás szellemi színvonala magasabb, így produktívabban tud dolgozni.

Ugyanakkor a munkásoknak kifizetett nagyobb bér a vállalkozókat arra ösztönzi, hogy növeljék üzemük szervezettségét, tökéletesítsék technológiájukat. Gazdaságpolitikai intézkedéseket sürget a munkanélküliség leküzdésére. „... az elhárítás eszköztét a közmunkákban kell látnunk”²⁶ – írja 1920-ban megjelent tanulmányában, ezzel már előre állást foglalt Keynes Általános elmélete körül kibontakozó vitában. A Keynest támadó neoklasszikus közgazdák szerint ugyanis közmunkák révén nem lehet növelni a foglalkoztatást.

A munkanélküliség okát részben abban látja, hogy a gazdaság az egymást szabályszerűen követő ciklusok során éppen a leszálló ágban van, amikor is csökken a termelés, csökken a foglalkoztatás. Egy másik tanulmányában a monopóliumokat teszi felelőssé a munkanélküliségért, amelyek profitjuk növelése érdekében visszafogják termelésüket, s ezáltal „oly munkások beállítása elmarad, kiknek foglalkoztatása szélesebb kö-

rű piac mellett lehetséges volna”.²⁷ Ebben az ábrázolásban nem a szakszervezetek által magasan tartott reálbér a munkanélküliség oka, mint ahogyan Pigou és mások állították a nagy gazdasági válság időszakában a Macmillan Bizottság előtt, hanem a monopóliumok termelést korlátozó tevékenysége. Újszerű gondolat az Hellernél, hogy a monopóliumokat a tőkés gazdaság szerkezetében végbemenő változás termékének, tehát nem esetleges képződménynek tekinti. Létrejöttükkel a tőkés rendszer Heller szerint önmagával kerül ellentmondásban, mert „... a javak ritkaságának csökkentése a kapitalizmus létalapja”. A monopóliumok viszont megszorítják a termelést, akkor „midőn óriási tömegek nélkülöznek a legszükségesebbet”. Heller ezzel kapcsolatos fejtegetéseit, amelyekben a tömegek jólétének emelése érdekében száll síkra, érdemes idézni: „Nem a tömegtermelés-e a nagyipar egyedüli életeleme? Mihelyt nem tudjuk fenntartani és a technikai haladásnak megfelelő-

en kiszélesíteni a tömegfogyasztást, a tömegtermelés elveszíti nemcsak alapját, hanem értelmét is.” A piacgazdaság rendje „a technika és az organizatorius haladás mai üteme mellett csak javuló jövedelemelosztás és fokozódó népjólét mellett lehetséges, mely a fogyasztók körét a gazdasági haladásnak megfelelően szélesíti”.²⁸

HELLER
MINT A PÉNZÜGYTAN MŰVELŐJE

Az elméleti igényesség jellemzi Hellert a *Pénzügytan* című művében is. A tárgy számára találóbbnak tartaná a közületi gazdaságtan elnevezést. Hangoztatja, hogy „miként a közgazdaságtannak, éppen úgy a pénzügytannak is van tehát elmélete”. S a pénzügytan szilárd elméleti alapokon állva tudja csak betölteni „azt a hivatását, mely... a pénzügyi politika terén reá vár, ti. azt, hogy eligazítást nyújtson a pénzügyi politika irányításában”.²⁹ A közületi kiadások fi-

nanszírozásának közgazdasági kihatásait vizsgálva felbukkannak nála mind a stabilizációs politika ellenfeleinek a kiszorítási effektusra hivatkozó jelenkori érvelései, mind a stabilizációs politika híveinek az ellenérvei a kiszorítási effektust korlátozó tényezőkre, mintegy fél-évszázaddal megelőzve őket. Heller egyrészt elismeri, hogy a kormányzati kiadások magánkiadásokat szorítanak ki. Az adók erős növelése, mivel vásárlóerőt von el a közönségtől, érvel, kedvezőtlen a fogyasztásra, ami visszahat a termelésre is. Rontja a profitkilátásokat, ezáltal csökkenti a tőkeakkumulációt, s a vállalkozókra arra ösztönözheti, hogy elhagyják a szükséges pótlást. Csökkentheti a munkás munkakedvét. Heller az adók kedvezőtlen hatásának csökkentésére szükségesnek tartja, hogy az adóterhek növekedési üteme lassabb legyen, mint a termelékenységé. Ha viszont a közületi kiadásokat hitelfelvétel révén finanszírozzák, érvel Heller, a közület a hitelkeresletével versenyt támaszt a magán-

szektornak a tőkepiacon. S mivel a közületi hitel nagy volumenénél fogva igen jelentős tényezője a kamatláb alakulásának, lehet, hogy a kamatláb olyan emelkedését idézi elő, amely megnehezíti a magánvállalatok hitel-felvételét. Ugyanis a kormányzat csak úgy tudja magához vonni az általa igényelt tőkét, ha a magánvállalkozóknál nagyobb kamatlábat ígér érte. S minél jobban eladósodik a kormányzat, az újabb kölcsönök felvétele egyre terhe- sebb feltételek mellett történik, ugyanis minél jobban nő a kormányzati kötvé- nyek kínálata, annál nehezebb azokat a piacon elhelyezni.

A közületi kiadások hitel révén törté- nő finanszírozása, mutat rá Heller, nem- csak azért terhes, hogy növeli a kamat- lábat, hanem azért is, hogy a kormány- zatnak a felvett hitelt később általában adókból kell kifizetnie. Buchanan által az 1970-es években megfogalmazott ri- cardói ekvivalencia-elv tükröződik Hel- ler érvelésében: a kormányzati kiadások

hitel révén történő finanszírozása ek- vivalens az adókból való finanszírozás- sal.

A kormányzat kiadásait finanszíroz- hatja pénzkibocsátás révén is. Heller ezt a finanszírozási módot erősen ellenzi. Veszedelmes eszköznek tekinti, mert „ezzel könnyen bekövetkezhetik az inf- láció, amely, ha nagyobb mértéket ölt, megzavarja a gazdasági számítást, bi- zonytalanná teszi a közgazdaság talaját és sokszor egészségtelen irányba befo- lyásolja a befektetéseket”. Könyve má- sik helyén arról ír, hogy „az egyszer megindult infláció . . . önmagát fokozza, mert az árak emelkedésével a pénzszük- séglet újból és újból emelkedik”.³⁰

Mindezek az érvek fontos eszközt je- lentenek napjainkban a stabilizációs po- litika ellenfeleinek elméleti arzenáljá- ban. A kiszorítási effektust teljes foglal- koztatás esetén elismerik a stabilizációs politika hívei is, munkanélküliség esetén viszont szerintük csak korlátozott mérték- ben hat.

Ugyanakkor működnek Hellernél a kisorsítás ellen ható tényezők is. Olyan hatásokra hivatkozik, amelyek ma a stabilizációs politika híveinek az alkalmazásában jelentenek elméleti fegyvert. „... a közület rendelkezésére álló tőke mennyiségnek egy része leggyümölcsözőbben a közületeknél talál elhelyezést... lehet a tőkének olyan felhasználási területe, mely a közület tagjainak összessége szempontjából előnyösebb, mint valamely magánvállalkozás céljaira való felhasználás.” A közületi kiadások, ha helyesen használják fel őket, „a közgazdaság számára gyümölcsöző befektetéseket tesznek lehetővé, emelik a lakosság jólétét és ezzel teherbíró képességét is, mert a közgazdasági fejlődés útját egyengetik”. Ilyen körülmények között a közület által felvett hitel visszafizetésére a jövőben kivetendő adókat a közönség jövedelme növekedése folytán könnyebben elviseli, „... az a haszon, amely ebből a közületre hárul, felülmúlhatja azt a terhet, amelyet a kamat-

szolgáltatás és a törlesztés alapján a közület magára vállal”.³¹

Az adózással, a különböző adónemekkel kapcsolatban ragadjunk ki Hellertől néhány ma is megszívlelendő gondolatot. „A közületi háztartás vezetése – írja – nemcsak alapos közgazdasági tudást és érzéket igényel, ... hanem erkölcsi érzéket és felelősségérzetet is kíván. Mi sem könnyebb ugyanis, mint mások vállára terheléket rakni és nagyon nehéz ebben mértéket tartani, amidőn minden oldalról új tervekkel és sokszor népszerű új eszmékkel ostromolják a pénzügyek irányítóját.” Heller szerint „ha csak nagyjában is kilátás van arra, hogy az adózók tényleges jövedelmét a valósághoz megközelítőleg sikerül megállapítani, akkor semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy a fejlett közgazdaságban a jövedelmi adóra alapított adórendszer a legtökéletesebb... A progresszió elvének a... leg-
hozzáférhetőbb.” „Csak az a kérdés, van-e komoly kilátás arra, hogy valóban sikerül az adózók tiszta jövedelmét kipu-

hatolni? . . .” „Keresztülvitelének eszköze a személyes bevallás. . .” „Minthogy azonban az adózók nagy része erősen hajlamos az adókötelezettség alól való kibúváásra, a személyes bevallás sajnos elég tökéletlen eszköze az adókvetésnek.” „. . . az adózók önös érdeke jövedelmük eltitkolását kívánja és tárgyi szempontok alig vezetik az adóhatóságokat nyomra.” Heller németországi becslésekre hivatkozik, amelyek szerint az adóköteles jövedelmek $1/3$ -át, $1/5$ -ét titkolták el az adóhatóságok elől. Eme adónem beszéde, hangoztatja Heller, feltételezi a pénzügyi szakemberek szakértelmét, tapasztalatát. „Éppen ezért az általános jövedelmi adó csak magas fokon álló népeknél lehet gerince az adórendszernek, máskülönben . . . a hozadéki adók aránytalanságai által okozottnál is nagyobb egyenlőtlenségekhez vezet az adózásban.”³²

A vagyoadóról az Hellernek a véleménye, hogy nem csorbíthatja a vagyon állagát, csak a hozadéknak a megadóztatására irányulhat. A valóságos vagyon-

adónak, amely már a vagyon állagának egy részét kívánja a magángazdaságtól elvonni, két fajtáját tartja megengedhetőnek: az örökösödési adót és az értéknövekedési adót. Az örökösödési adó – hangoztatja – az örökség folytán beállott gazdagodást mint a szolgáltatási képesség rendkívüli emelkedését kívánja az adózás szempontjából értékesíteni. Célja nem annyira adóügyi, mint inkább szociálpolitikai, a nagy vagyoni különbségeket kívánja ellensúlyozni. S az örökösödési adónál felvetődik a rokonsági fok szerinti különbségtétel kérdése, hiszen a közeli rokonoknak, akik az örökhagyóval közös háztartásban éltek, az örökség folytán alig változik meg életmódjuk. Az értéknövekedési adó kivetése viszont „önkényeskedésnek, de kijátszásnak is erősen ki van téve és kérdéses a hozama. . . Az adókötelesek, ha nincsen likvid vagyonuk, csak nagy nehézség árán tudják az adót megfizetni. . .”³³ Esetleg kénytelenek vagyonuk egy részét eladni.

Az általános forgalmi adóról Hellernek az a véleménye, hogy az áruknak és a szolgáltatásoknak a megadóztatása igen hatályos eszköze igen jelentékeny adóösszegek előteremtésének. „... igazán bő hozamot csak akkor nyújtanak, ha a nélkülözhetetlen fogyasztási cikkekre alapítjuk azokat, ezekre pedig a kevésbé vagyonos osztályok vagyoni erejük sokkal nagyobb hányadát kénytelenek fordítani, mint azok az osztályok, melyek nagyobb gazdasági erővel rendelkeznek.” Emiatt „az alsóbb néposztályokat sokkal súlyosabban terhelik, mint a vagyonos társadalmi rétegeket”.³⁴

BEFEJEZÉS

Heller Farkas hatalmas életművet hagyott maga után. Generációk nevelkedtek a keze alatt. Hatása igen nagy volt. Iskolát alapított. Bár a közgazdaságtant nem matematikai módszerek révén művelte, a határelemzésen keresztül felkelte az érdeklődést a közgazdaságtan

matematikai eszközökkel történő művelése iránt is, s vannak a matematikai közgazdaságtan művelői között is, akik őt vallják mesterüknek.

A régi közgazdaság-tudományi karon végzett hallgatók nagy része professzorai közül az ő nevét említi a legtöbbször és a legnagyobb tisztelettel, s elismeréssel szólnak róla régi mérnök hallgatói is, hiszen számukra is ő adta elő a közgazdaságtant.

JEGYZETEK

¹ Életpályáját kitűnően mutatja be SIPOS BÉLA: Heller Farkas. Bp. 1990. (A múlt magyar tudósai)

² HELLER FARKAS: A határhaszon elmélete. Bp. 1904. IV. 1.

³ NAVRATIL ÁKOS: Közgazdaságtan. Bp. 1934. 10.

⁴ BALÁS KÁROLY: Politikai gazdaságtan I. Bp. 1922. 213.

⁵ HELLER FARKAS: A közgazdasági elmélet története. Bp. 1943. 63.

⁶ HELLER FARKAS: Támadások a közgazdaságtan néhány alaptétele ellen. Közgazdasági Szemle 1926. 264.

⁷ I. m. 260.

⁸ HELLER FARKAS: Közgazdaságtan. Bp. 1919. 87–88.

⁹ L. HELLER FARKAS: Határhaszonelmélet és munkaelmélet. Közgazdasági Szemle 1904. 21. köt. 463–473; uő: A határhaszonelmélet bírálata. Közgazdasági Szemle 1906. 35. köt. 1–20.

¹⁰ A közgazdasági elmélet története. 140.

¹¹ HELLER: Közgazdaságtan 1919. 187.

¹² HELLER FARKAS: Közgazdaságtan. Bp. 1945⁵. 78.

¹³ I. m. 102.

¹⁴ P. A. SAMUELSON: Economics. New York, Toronto, London, 1955. 584.

¹⁵ Közgazdaságtan 1919. 215–216.

¹⁶ I. m. 217.

¹⁷ I. m. 229.

¹⁸ HELLER FARKAS: Konjunktúraelmélet és konjunktúrakutatás. In: Tanulmányok a konjunktúrakutatásról. Bp. 1928. 14.

¹⁹ I. m. 22.

²⁰ HELLER FARKAS: Közgazdaságtan. Bp. 1921. 326.

²¹ Közgazdaságtan 1919. 316.

²² I. m. 318.

²³ Közgazdaságtan 1921. 334–335.

²⁴ I. m. 367.

²⁵ HELLER FARKAS: Közgazdasági lexikon. Bp. 1937. 412.

²⁶ HELLER FARKAS: Szociálpolitika. Bp. 1920. 15, 24, 39.

²⁷ HELLER FARKAS: Áralakulás és nemzeti jólét. Közgazdasági Szemle 1934. 321.

²⁸ I. m. 327, 336, 337, 340.

²⁹ HELLER FARKAS: Pénzügytan. Bp. 1943. 4, 5.

³⁰ I. m. 286, 288.

³¹ I. m. 277, 280, 281.

³² I. m. 64, 183, 200–201.

³³ I. m. 209.

³⁴ Uo.

CSIKÓS-NAGY BÉLA
SURÁNYI-UNGER TIVADAR

AZ ÉLETPÁLYA

Surányi-Unger Tivadar 1898. február 4-én Budapesten született. 1919-ben a grázi, 1920-ban a budapesti Pázmány Péter Tudomány Egyetemen a jog- és államtudományok doktora lett. 1921-ben megszerezte a filozófiai és a közgazdaságtani képesítést is. Mindezt látványos és gyors tudományos karrier követte.

1928-ban egyetemi magántanárrá habilitáltak, és 1929-ben a szegedi Ferencz József Tudomány Egyetem Jog- és Államtudományi Kara a Statisztikai és Közgazdaságtani Tanszék vezetésére hívta meg. Itt 1933-ig rendkívüli tanárként, azt követően 1940-ig tanszékvezető rendes tanárként működött. Az 1940-45-ös években a pécsi Erzsébet Tudomány Egyetemen volt tanszékvezető tanár.

Már korán kivívta a magyar közgazdász társadalom megbecsülését. Még nem volt 34 éves, amikor a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagságára jelölték. Navratil Ákos, a klasszikus iskola, Heller Farkas, a neoklasszikus iskola képviselői voltak az ajánlók. De az aláírók soraiban találunk olyan kiváló tudósokat is, mint Moór Gyula, Kovács Alajos és Laky Dezső. Az 1932. évi ajánlaskor még nem, de három évvel később, 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése levelező tagjai sorába választotta.

A szakmai körök megbecsülése mögött intuícióban gazdag és rendkívül szorgalmas kutatómunka húzódott meg. Még egyetemi éveiben látott napvilágot *A gazdasági válságok történetének vázlatja 1920-ig* című műve.¹ Ez mintegy megalapozta nagyszabású gazdaságbölcseleti vizsgálódásait. A jénai Gustav Fischer 1923-ban a *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* I. kötetét,² 1926-ban annak II. kötetét,³ 1927-ben pedig

Die Entwicklung der Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts címen a III. kötetet adta ki.⁴

Az I. kötet Platón közgazdasági gondolatainak társadalombölcseleti alapjaiból, illetve Arisztotelész filozófiája révén tért hódító peripatetikus közgazdaságtanból indul ki. Behatóan foglalkozik a Machiavelli nézetei nyomán kibontakozó merkantilizmussal. A zárófejezeteket pedig az önálló tudománnyá fejlesztett közgazdaságtan bölcseleti alapjainak szenteli. Itt Quesnay, illetve a fiziokraták, valamint Adam Smith, illetve a klasszikus iskola áll a figyelem középpontjában. A II. kötet az etikának a közgazdaságtanban való előtérbe nyomulását tekintti át. Ez a kötet Sismondi nézeteinek bemutatásával indít, és Marxnak a kapitalizmusról adott kritikai elemzésével zárul. Végül a III. kötet a neoklasszikus tanítást, a határhaszon-elméletet és így mindenekelőtt a bécsi iskolát állítja a figyelem előtérébe.

Surányi-Unger tudományos tevékenysége ily módon kezdetben a közgazdaságtan és a bölcselet határkérdéseire irányult. Nála jobban senki sem világitotta meg a közgazdasági világnézet gyökerét, kialakulását és változásainak menetét. Ezt emelték ki első helyen azok is, akik akadémiai tagságra ajánlották. Ehhez azonban mindjárt hozzá kell tennünk: Surányi-Unger egy többé-kevésbé kiérett tudományfelfogással fogott hozzá a közgazdaságtan bölcseleti alapjainak vizsgálatához. Ebben minden bizonnyal a gazdasági válságok történetének vizsgálata is szerepet játszott. Tudományfelfogását *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdései* című művében fejtette ki.⁵

Figyelme a harmincas években egyre inkább a magyar gazdaságpolitika időszzerű kérdései felé irányult. Ennek az időszaknak a *Magyar nemzetgazdaság és pénzügy* című mű volt a legjelentősebb alkotása.⁶

A háborús gazdaság viszonyai között Surányi-Unger pedagógiai tevékenysége mellett a gyakorlati gazdaságpolitikával is kapcsolatba került. Betegsége ideje alatt ár-kormánybiztosi minőségben Laky Dezsőt helyettesítette. Ezt követően gróf Teleky Pál felkérésére a miniszterelnökség mellett rövid átmeneti időre létesült Gazdaságtanulmányi osztályt vezette. Ügyvezető alelnöke volt a Magyar Gazdaságtájékoztató Bizottságnak, amely Reményi-Schneller pénzügyminiszter védnöksége alatt a háború utáni gazdasági felkészülés célzatával létesült.⁷

A háború végén Surányi-Unger emigrációba vonult. Előbb Innsbruckban, majd több külföldi egyetemen vendégprofesszorként működött. Pedagógiai tevékenységének központja azonban 1946–1958 között a siracusai, 1958–1966 között pedig a göttingeni egyetem volt, ahol tanszékvezető tanárként működött.

Az emigrációban elsősorban a társadalmi-gazdasági rendszerek összehason-

lító elemzésével foglalkozott. Az Egyesült Államokban egyik alapítója és haláláig vezetőségi tagja volt az Association for Comparative Economicsnek. A göttingeni egyetemen alapítója és haláláig igazgatója volt az Institut zum Studium der Wirtschaftssysteme-nek. Számos idevágó tanulmánya látott napvilágot. 1952-ben jelent meg a *Comparative Economic Systems* című könyve,⁸ 1964-ben pedig a *Studien zum Wirtschaftswachstum Südosteuropas* című műve.⁹

De érdeklődése mindvégig megmaradt a gazdaságbölcseleti kérdések iránt. A kétkötetes *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre* című könyvet tekintette életművének. Ennek mintegy záró részeként jelent meg 1967-ben utolsó könyve *Wirtschaftsphilosophie des 20. Jahrhunderts* címen.¹⁰ Néhány hónappal halála előtt még megérhette e könyv amerikai kiadását.

Életútjáról a legjobb jellemzést az a nekrológ adta, amit a göttingeni egyetem rektora, Karl Stachmann aláírásával

1973. december 3-án tettek közzé. Idézem: „Tanítványai és kollégái őszinte, mindig megértésre törekvő emberként ismerték. Hamisítatlan, régi monarchiabeli gavallér volt, aki soha nem veszítette el nyugalmát. A Sors nyughatatlan vándorrá tette, aki a régi és az új világ között hányódva sem itt, sem ott nem tudott gyökeret eresztetni. A halála előtti éveiben rövid látogatásokra visszavisszatért hazájába. Utolsó kívánsága pedig az volt, hogy Budapesten temessék el. Itt talált végső nyugalomra.”

A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁGRÓL
ALKOTOTT KONCEPCIÓ

Surányi-Unger Tivadar tudományos tevékenységének méltatásakor a hangsúlyt célszerű a ma is releváns ismeretelméleti kérdésekre helyezni. A mondanivaló így azokhoz a gondolatokhoz kapcsolódik, amelyeket első ízben *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdései* című művében fogalmazott meg. E mű alapján Surányi-

Ungert azok közé sorolhatjuk, akik hozzájárultak a szociális piacgazdaság elméletének megalapozásához. E tudományfelfogás időszerűsége indokolja, hogy nézeteinek történeti háttérét és fő jellemzőit közelebről is szemügyre vegyük.

Induljunk ki a fiziokraták és az angol klasszikusok tantételeiből. Ők a merkantil gazdaságpolitika kötöttségeivel szembeni harcban, az ember szabadságát hirdető természetbölcséletre támaszkodva fejlesztették a 18. században önálló tudománnyá a közgazdaságtant. Olyan elméletet kívántak nyújtani, amely mintegy „megtisztítja” a gazdasági ismeretanyagot a gazdaságpolitikai szemponctól, amikor is az a helyes, ami természetes.

Az individuális anyagi jólét védelmében fellépő tudományfelfogás a maga egyoldalúságával kiindulója lett az univerzalista eszmeáramlatoknak, amelyek a társadalmi igazságosság érvényre juttatásának célzatával az individuális jó-

létnék a társadalmi (közületi) jóléttel való harmonizálását tartották szükségesnek.

Nem véletlenül angol közgazdászok fogalmazták meg az individualizmus eszméjére támaszkodó szabadpiaci gazdaságelméletet. A 18. században Anglia volt a legnagyobb gyarmattartó hatalom. A világkereskedelem döntő hányadát bonyolította. Szervezte vagy ellenőrizte a más országok közötti árucserét is. Ha egy ország ilyen kiváltságra tesz szert, akkor természetesen híve a szabad kereskedelemnek, hiszen ez biztosítja számára a legtöbb előnyt.

Ugyanígy nem véletlenül német közgazdászok fogalmazták meg az univerzalizmus eszméjét és ebből kiindulva a társadalmi értékek védelmében a gazdaságpolitika aktivizálásának objektív szükségességét. Németország a 18. században lemaradt a gyarmatokért folytatott küzdelemben. Gazdaságának állami eszközökkel történő védelme nélkül aligha lehetett esélye arra, hogy lépést

tartson a világgazdaság progresszív áramlataival.

Surányi-Unger közgazdaságtani nézetei az univerzalizmus eszmeáramlatán alapulnak. A gyökerek Fichte munkásságához nyúlnak vissza. Elsőként Fichte vetette el a produktív és az improduktív munka közötti különbségtételt. Eszerint egy jól szervezett észállamban nincs „terméketlen” foglalkozás. A túltengéseket vagy hiányokat, amelyek az egyes foglalkozási ágakban átmenetileg mutatkoznak, az állam szerveinek kötelessége kiegyenlíteni.¹¹ Ez a felfogás utat tört magának a közgazdasági gondolkodásban, amit leginkább a nemzeti jövedelem kategóriája mellett a bruttó nemzeti termék kategóriájának bevezetése jelzett.¹²

A német romantikusok voltak a fichtei bölcsélet közgazdaságtani megalapozói. Közülük is elsősorban Adam Müller munkásságára kell a figyelmet felhívni.¹³ E tudományfelfogás szerint az állam organizmus, amelynek részei egymással

szerves kölcsönhatásban vannak. Az organikus jelleg minden életmegnyilvánulásra, így a gazdálkodásra is jellemző. Ezzel a romantikusok átfogó nemzeti keretek közé illesztették azt az ismeretanyagot, amit a klasszikusok szupernacionális jellegben fogalmaztak meg, hiszen lényegében véve a homo oeconomicus jellemzésével alkották meg a közgazdaságtant. E tekintetben elsősorban Friedrich List munkássága érdemel figyelmet, akivel Surányi-Unger a legtöbb ponton közös nevezőre jut.¹⁴

A 19., még inkább a 20. században kiéleződtek az ellentétek az anyagi jólét elvén alapuló individualista gazdaságelmélet, valamint a társadalmi értékek védelmében szerveződő állami gazdaságpolitika között. Ez indította el a közgazdaságtanban a módszertani vitát. Schmoller kikelt az elvont elmélet ellen, és annak szemére vetette, hogy az élet számára nem tud semmit sem nyújtani, mert az általánosításokkal mellőzhetőnek véli az életet mozgató tényezők vizsgálatát.¹⁵

Normatív vagy explikatív tudomány-e a közgazdaságtan? Ez a kérdés foglalkoztatta a közgazdászokat attól a időtől kezdve, amióta kétségek merültek fel a klasszikus tanítás ismeretanyagának valószínűségéről. Ez a vita a 20. században azért éleződhetett ki, mert a határhazson-iskola a közgazdaságtant a döntési alternatívák elméletévé változtatta. Ebben a tudományfelfogásban nem a gazdasági folyamatok tartalmi körülírása, hanem azoknak a módszereknek a leírása tűnt az elméleti munka lényegének, ami a döntések megalapozásában adhat eligazodást. Ezért tartották a neoklasszikus tanítás emlőin nevelkedett vagy éppen ezt művelő közgazdászok lehetségesnek, hogy többé-kevésbé közőnyösen viszonyuljanak azokhoz a változásokhoz, amelyek a gazdaság és a társadalom kapcsolatában már a 19. században megfigyelhetők voltak, de amelyek igazából a 20. században teremtettek új helyzetet. Akik a klasszikus tanítást tekintették meghatározónak, a gaz-

daságpolitika művelését nem kifogásolhatták, csak éppen úgy vélték, hogy ez már átlépi a tudomány határait. Így adódott a gazdaságpolitika elkülönítése a gazdaságelmélettől.

Ezzel a tudományfelfogással szemben a történeti iskola nem nyújthatott alternatívát, hiszen a klasszikus tanítás bírálata kapcsán a közgazdaságtannak mint önálló tudománynak felszámolásáig jutott el. Alternatívát csak olyan tudományfelfogás adhatott, amely az egyensúlyelmélet alapján állt, és ezt az anyagi jólétet az általános társadalmi értékek közé illesztve volt képes kifejteni. Ilyen alternatíva csak a gazdaságpolitika tudományos alapjainak lefektetése útján jöhetett létre. A közgazdaságtan régi arculata az ember szabadságát hirdető természetbölcseletre támaszkodott. A közgazdaságtan új arculata viszont azt a nagy átalakulást vette alapul, amely a gazdasági felfogásban a francia forradalmat követő felvilágosodás nyomán ment végbe. Ennek az új tudományfelfogásnak volt az

egyik megjelenési formája a klasszikus tanításnak tiszta elméletként történő értelmezése és mellette a közületgazdaságtan megalapozása. Itt helyezkedik el Súranyi-Unger tudományfelfogása is.

A „tiszta elmélet–közületi gazdaságtan” formula szembeállítás a „gazdaságelmélet–gazdaságpolitika” formulával csak azon a feltételezésen alapulhatott, miszerint létezik a piaci szereplők magatartását szabályozó gazdasági racionalitás mellett, attól mintegy elkülönítve a nemzetgazdasági termelékenységi kategória, amely az állami magatartást szabályozza. Ennek egyes vonásai már a merkantilistáknál is megjelentek. De a merkantilistáknál a gazdaságpolitika nem állt össze átfogó elméleti rendszerbe. A tudományteremtés a fiziológiával indult el és a klasszikus tanításban csúcsosodott ki. Ez viszont már az a történelmi időszak volt, amikor a nemzetgazdasági termelékenység fogalma eltűnt, illetve feloldódott a mikroszférában értelmezett gazdasági racionalitásban.

A nemzetgazdasági termelékenységnek mint önmagában álló kategóriának tudományos megalapozására csak a 20. században került sor, és ez jórészt Philippovich munkásságához kapcsolódik.¹⁶ Vélekedése szerint az anyagi világ a gazdálkodás által felállított feladatot sohasem oldhatja meg önmaga erejére támaszkodva. Mihelyt kapcsolatba hozzuk az anyagi világot az emberi étellel, szorosán fűződik hozzá az életnek szellemi tartalma. Éppen ez a szellem az, amely a természeti világ anyagát áruvá dolgozza fel és így az emberi szükségletek kielégítésére alkalmassá teszi. Így bár a gazdasági cél közvetlenül az anyagi javak előállítása, és az eredményt is anyagi szempontoknak vetjük alá, a szellemi életcélokra tekintettel kell lennünk.

A nemzetgazdasági termelékenység kifejezése is utal már arra, hogy itt a nemzetgazdaságnak mint organizációnak a teljesítőképességéről van szó. A vizsgálódás tárgya a nemzetgazdaság mint cselekvő és ható – az egyes magán-

gazdaságokat a forgalom, az erkölcs és a jog által összekapcsoló – egész. Az elérendő cél pedig csak az adott gazdasági állapotban a nemzet jólétének minél nagyobb mérvű előmozdítása lehet.¹⁷

A társadalmi értékek térhódítása a közgazdasági gondolkodásban törvényszerűen a gazdaság és az állam kapcsolatának újraértékelésére, a gazdaságpolitika tudományos alapjainak kutatására vezetett. Nem véletlen, hogy ebben német, osztrák és magyar közgazdászok, köztük Surányi-Unger jártak az élen. Ezeknek az országoknak közgazdászait azok a súlyos problémák foglalkoztatták, amelyek az elvesztett első világháború nyomán léptek fel. Uralkodó volt az a vélekedés, mely szerint céltudatos gazdaságpolitika nélkül nem lehet a problémákon úrrá lenni. Az állami gazdasági intervenció az angolszász világban általános polgárjogot csak később, a két háború közötti világgazdasági válság nyomán kapott. Ez jórészt Keynes munkásságának tulajdonítható. Nála az állam a gazdaságban

már nem egzogén, hanem endogén tényező.

A termelékenység elméletének valamely nemzet hatalompolitikai, kultúrpolitikai és társadalompolitikai szempontjaira mint a közületi tevékenységnek három primer célkitűzésére való alapozása – rendszerbe foglalva – először Surányi-Unger Tivadarnál található meg.¹⁸ A közületi gazdaságpolitika velük szemben – vélekedése szerint – csak másodrangú jelentőségű. A bennük nyert irányelvek fogják ugyanis megszabni azokat az általános szempontokat, amelyek szerint a közület rendelkezésére álló anyagi eszközöknek a primer célok közötti megosztása történhet.

Surányi-Unger különbséget tesz a szűkebb és a tágabb értelemben vett gazdaságpolitika között. Az elsónél kizárólag az anyagi termelés és a vele kapcsolatos forgalmi élet keretében megnyilvánuló közületi irányítás bír jelentőséggel. A tágabb értelemben vett gazdaságpolitika jogosultságát pedig a közület

„heteronóm” célkitűzéseinek jelenléte magyarázza. A gazdasági cselekvés végső logikai szálai az anyagi jóléthez vezetnek. Az út azonban tekervényes és széles. A közgazdaságtan kifejtésénél azonban ettől nem lehet eltekinteni, mert a gazdálkodás, amely a közület „heteronóm” célkitűzéseire nincs tekintettel, hosszú távon az anyagi jólétet sem szolgálhatja. Így integrálódik a közületi gazdaságtanban Surányi-Ungernél az individuális áruk és a közösségi termékek szférája, ami később

– Musgrave-nél a közgazdaságtan és a közületi pénzügyek elkülönített rendszerében jelenik meg,¹⁹

– Samuelsonnál pedig a határhaszon elvén alapuló döntési alternatívák egymástól elkülönült kettős rendszerében összegeződik.²⁰

Van olyan vélekedés, miszerint az univerzalizmus, a kollektivizmus vagy az organizmus a liberalizmussal szembeni állásfoglalást összegező kategóriák, amelyek mintegy szembefordulást jelen-

tenek a szabadságjogokkal, az emberi személyiséggel. Ez azonban súlyos tévedés. Csak tanulmányozni kell a történeti iskola megalapítójának, Roschernek a műveit.²¹ Ezekből megérthetjük: amiről szó van, az a korlát, amit az állami érdek állít a gazdasági szabadságnak. Ez a korlát a társadalmi értékek térhódításának, a környezetvédelemnek, a társadalmi igazságosság érvényesítésének természetes velejárója; mint ilyen, általános tendenciaként világméretben érvényesül. Különbség csak érvényesítésének módjában és mértékében adódhat.

Aki ezt megérti, az elfogadja azt a tézist is, miszerint a gazdasági racionalitás, a mikrogazdaság szintjén mért anyagi hasznosság, valamint a népgazdasági termelékenység, a társadalmi hasznosság nem foglalnak magukban ellentétet, csupán különbséget. Egyik a magán-, másik a közületgazdaság eredménykategóriája. De éppen ebből a különbségből folyik a kölcsönös kiegészítés és egyetértés lehetősége, sőt szükségszerűsége.

Hiszen a közület nem is volna képes céltudatos gazdaságpolitikát folytatni, ha az individuum nem folytat rentábilis gazdálkodást. Ebben az esetben ugyanis megszűnne a közület részére az a garancia, hogy megfelelő piaci feltételek biztosításával a termelést a kívánt irányba terelje és ezen keresztül az általa elérti kívánt gazdasági struktúrát megteremtse. A gazdasági termelékenység éltető elemét tehát helyesen a racionális emberi magatartásban kell látni.

A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT FELHALMOZOTT ISMERETEK

Surányi-Unger tudományos tevékenységének bemutatása záró gondolataként hadd méltassam a társadalomtudományokkal foglalkozó magyar tudósoknak a két háború között végzett munkásságát. Az 1920–1945 közötti időszaknak volt két jellemzője. Az egyik kétségtelenül az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával Magyarország vissza-

nyerte évszázadokra elvesztett önállóságát. A másik pedig az, hogy a trianoni békeszerződéssel Magyarország elvesztette azt a gazdaságföldrajzi-infrastrukturális bázist, amelyen az általános társadalmi-gazdasági fejlődés nyugodott.

A társadalomtudományok művelői az 1920–1945 közötti időszakban így elsőként szembesültek azokkal a problémákkal, amelyek fejlődésünknek ma is kísérő jelenségei. Az általuk felhalmozott ismeretek jelentős segítséget jelentenek problémáink megértésében. Mégis azt kell tapasztalnunk, hogy az újabb kori gazdaságkutatás és gazdaságpolitika vajmi keveset merít az 1920–1945 közötti időszak tapasztalataiból.²² Pedig azok figyelembevételével az elmúlt években elkövetett néhány súlyos hiba elkerülhető lett volna. Nem kell feltétlenül a döntés – tapasztalás – korrigálás röögös útját járni, ahol ezt az elődeink már megtették. Ott persze nem folytathatjuk, ahol 1945-ben abbahagyták. A társadalmi-gazdasági szerkezet és a nemzetközi közeg ma

gyökeresen eltér a közel fél évszázaddal korábbtól. De a múlttól megfeledkezni, a tudomány nyújtotta ismeretek gazdag tárházát nem létezőnek tekinteni, csak egyébként elkerülhető áldozatok vállalásával lehet.

A gazdaságpolitika a nyugat-európai közös piaci tagság megszerzését tekinti ma fő céljának. De annak tudatában kell lenni, hogy ez az autonóm gazdaságpolitika fontos elemeiről való lemondást is jelent. Olyan állami intervenciókra kell gondolnunk, amelyeknek szükségessége mindig is felmerült, amikor a termelőerők fejlettségében elmaradott ország integrálja gazdaságát nála fejlettebb országok piacaival. Minél nagyobb az elmaradottság, annál nagyobb hányada kerül a megtermelt értéknek nemzetközileg újraelosztásra. Ez a tény persze önmagában nem érv az integráció ellen, aminek a kialakulóban lévő európai gazdasági kooperáció keretei közé illesztve nincs egészséges alternatívája.

Arra viszont gondolni kell, hogy a nyugat-európai gazdasági közösség kialakulásának és működőképességének eddig is fontos eleme volt az *aszimmetrikusan végbemenő integrálódás*. A Közös Piacnak kevésbé fejlett, ugyanakkor egyenjogú tagjai egyoldalú kedvezményekben részesülnek, amelyek legalábbis részben kompenzálják azokat a hátrányokat, amelyek a fejlettségbeli különbségből egyébként adódnának. Ha ez indokolt lehetett és lehet ma is egyes közös piaci tagok számára, még inkább az Magyarország és általában véve a posztkommunista országok esetében. A Nyugat azt már felismerte, hogy a szovjet blokkhoz való tartozás súlyos problémákat halmozott fel: de néhány évvel ezelőtt még irreálisan alacsonynak tartotta a rendszerváltás társadalmi költségeit, és viszonylag könnyűnek a piacgazdaság újrachonosítását. Mindent meg kell tennünk, hogy a Közép-Kellet-Európa-probléma reális megítélést nyerjen.

Következésképpen ma és a következő években az autonóm gazdaságpolitika legitimálása, célszerű eszközrendszerének maximális igénybevétele tűnik a fő feladatnak. Továbbá az, hogy a közös piaci teljes jogú tagság mielőbbi elnyerésére irányuló politikai szándék ne nyomja háttérbe az ezzel kapcsolatban feltétlenül indokolt engedmények igénylését, mert az a hiba, amit ezen a téren elkövethetünk, tartósan éreztetné negatív hatását. Ezekben, és az ezekhez hasonló kérdésekben adhat hasznos eligazodást az a társadalom- és gazdaságpolitikai ismeretanyag, amit tudósaink a két háború közötti időben halmoztak fel.

JEGYZETEK

¹ Bp. 1920.

² Jena, 1923.

³ Jena, 1926.

⁴ Jena, 1927. Ez a munkája angolul (London-New York, 1931) és japánul (Kyoto, 1934) is kiadásra került.

⁵ Bp. 1927.

⁶ Bp. 1936. Átdolgozott és bővített kiadása: I. 1943., II. 1944.

⁷ A bizottság első kiadványaként tervezett A háború utáni gazdasági tervek c. mű nyomdai példánya 1944-ben elkészült, kiadására azonban már nem kerülhetett sor.

⁸ New York, 1952. – Ez a mű kínaiul (Hong Kong, 1958), és japánul (Kyoto, 1961) is megjelent.

⁹ Stuttgart, 1964.

¹⁰ Stuttgart, 1967.

¹¹ JOHANN GOTTLIEB FICHTE: Der geschlossene Handelsstaat. Lipsce, 1800.

¹² Mindazonáltal ez nem jelentette azt, hogy a közgazdaságtanban az individualizmus helyett az univerzalizmus vált a tudományfelfogás alapjává. A napjaink tudományos gondolkodásában mutatkozó ellentmondásokat talán ez jellemzi a legjobban.

¹³ ADAM MÜLLER: Ausgewählte Abhandlungen. Baxa, Jena, 1931.

¹⁴ FRIEDRICH LIST: Das nationale System der politischen Ökonomie. Stuttgart, 1841.

¹⁵ GUSTAV VON SCHMOLLER: Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1900–1904.

¹⁶ EUGEN V. PHILIPPOVICH: Das Wesen der Volkswirtschaftliche Produktivität und die Möglichkeit ihrer Messung. Schr. d. Leipzig, 1910. 132. köt.

¹⁷ Mindezt részletesebben I. CSIKÓS-NAGY BÉLA: A termelőkenység elméletének története. Szeged, 1938.

¹⁸ SURÁNYI-UNGER TIVADAR: A gazdaságpolitika tudományos alapkérdései. Bp. 1927.

¹⁹ R. A. MUSGRAVE: The Theory of Public Finance. New York, 1959.

²⁰ P. A. SAMUELSON: Economics. Mc Graw-Hill International Book Co., 1979.

²¹ W. ROSCHER: Grundriss zu Vorlesungen über Staatswirtschaft. Göttingen, 1843. Grundlagen der Nationalökonomie. Stuttgart, 1854.

²² A kutatómunka körében inkább kivételnek számít Horváth Róbert munkássága. L. HORVÁTH RÓBERT: Az önálló pénzügytani tudomány és pénzügytani elmélet kialakulása Magyarországon. Pénzügyi Szemle 1968/11–12. – Uő: A XIX. század végi és a XX. századi magyar polgári közgazdaságtani elmélet fejlődésének alapvető kérdései. Pénzügyi Szemle 1969/1.

ÁRVAY JÁNOS
FELLNER FRIGYES

Fellner Frigyes tudományos munkássága a statisztika és a közgazdaságtan számos területére kiterjedt, s mindegyikben maradandót alkotott, az utókor mégis három statisztikai szakterület megalapozásában és művelésében elért kiemelkedő, nemzetközileg is elismert tevékenységéért adózik emlékének. Ez a három terület:

- a nemzeti vagyon statisztikája,
- a nemzeti jövedelem statisztikája,
- a nemzetközi fizetési mérleg statisztikája.

Fellner Frigyes 1893-ban, 22 éves korában egyetemi hallgatóként tűnt fel a magyar statisztika és a közgazdaságtudomány színterén, amikor *A nemzeti vagyon becslése* című munkájával elnyerte a Magyar Tudományegyetem pályázatát.

Később, amikor már az Akadémia rendes tagjává választották, vagy amikor a Nemzetközi Statisztikai Intézet kiemelkedően tekintélyes tagjaként más neves külföldi statisztikusokkal vitatta meg a nemzeti vagyon fogalmi és módszertani kérdéseit, nem kényszerült ennek a korai munkájának módosítására, tudományos megállapításainak felülvizsgálatára. Ehhez a korán választott tudományághoz egész élete folyamán hű maradt akkor is, amikor azt magasrangú banktisztviselői vagy egyetemi oktatói munkája mellett művelte. A mai emlékülésen Fellner Frigyes tudományos érdemeit az itt említett három statisztikai szakterületen elért eredményei alapján méltatjuk. De mielőtt erre rátérnénk, röviden áttekintjük életpályáját, annak meghatározó jelentőségű főbb állomásait.

Fellner 1871. július 11-én született szegény kereskedőcsaládban. Tanulmányait csak nehéz áldozatok árán folytathatta, de ezeket leküzdve végül is állam- és jogtudományi doktorátust és ügyvédi oklevelet szerzett.

Az egyetem elvégzése után pályáját Hieronymi Károly magántitkáráként kezdte meg; Hieronymi ekkor Wekerle Sándor kormányában belügyminiszter volt. Amikor később Hieronymi a Magyar Agrár- és Járadékbank élére került, magával vitte Fellnert is, aki bankári minőségében fokozatosan előrehaladva vezérigazgató-helyettes, majd vezérigazgató lett. Hivatali állása mellett is állandóan folytatta tudományos tevékenységét, számos publikációja jelent meg az agrárpolitika és a pénzügytan köréből. Kortársai szerint gazdaságpolitikusként indult, hiszen a járadékbirtok rendezésére és alkalmazására vonatkozó műve alapján az eljövendő idők nagy

magyar agrárpolitikai tudósát sejtették benne.

1901–1905 között a Budapesti Kereskedelmi Akadémián a nemzetgazdaságtan és pénzügytan tanára, közben 1903-ban a tudományegyetem magántanára lett; 1914-ben nyerte el az egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet. 1915-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagjává, 1936-ban pedig az Akadémia rendes tagjává választották. 1920-ban lemondott az Agrárbank vezérigazgatói állásáról és életét kizárólag a tudomány szolgálatának szentelte. 1920-ban az önálló egyetemenként létesített Közgazdaságtudományi Karon egyetemi nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. Itt kell megemlíteni azt is, hogy kiemelkedő tudományos és gazdaságpolitikai munkásságának egyik látványos külső elismeréseként IV. Károly 1917-ben Fellner Frigyesnek nemesi rangot és ezzel együtt a „németvölgyi” előnevet adományozta. 1927-ben a felsőház póttagjává, 1939-ben pedig a felsőház tagjává

választották. (Sajnos sem a királytól kapott nemesi rang, sem a felsőházi tagság, sem Horthy kormányzó személyére szóló későbbi mentesítő levele nem védte meg attól, hogy a németek 1944-ben el ne hurcolják.)

Egyetemi tanári munkája mellett rendkívül nagy energiát fordított a statisztika tudományos művelésére. Egyik leglelkesebb és legelismertebb tagja volt a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek, amely már abban az időben komoly erőfeszítéseket tett a statisztikai fogalmak és módszerek nemzetközi összehasonlításáért. Fellner Frigyes a Nemzetközi Statisztikai Intézet üléseinek egész sorozatán vett részt. Volt idő, amikor – különösen a két világháború között – szinte hozzátartozott az Intézet üléseinek képehez a nagy népszerűségnek örvendő Fellner Frigyes személye, akár mint előadóé, akár valamelyik szakosztály elnöki székében.

Laky Dezső, aki pálya- és kortársa volt, úgy jellemezte Fellner Frigyest,

hogy „magánstatisztikus” volt; a magánstatisztikusok valaha oly nagy érdekeket szerzett típusának egyik utolsó képviselője Magyarországon. Ezen azt értette, hogy „a hivatalos forrásokban meghúzódó statisztikai anyagot mindehnyt felkutatta, s azt problémáinak szolgálatába állította. Fellner nem gyengülő fáradhatatlansággal szedte össze – szinte körmeivel kaparta össze – az anyagot, amelyre rendszerét alapozta. Számításait évek hosszú során át maga végezte, éjjel-nappali munkájában kimerüléssel fenyegetve egészséges félszemét is.”¹

Fellner Frigyes a 22 éves korában elért első tudományos elismerése óta mindvégig élvezhette pályatársainak, a nemzetközi statisztikai közvéleménynek, a Magyar Tudományos Akadémiának és a tanítványok hosszú nemzedékének tiszteletét és megbecsülését. Ennek ellenére borzalmas körülmények között halt meg 1945-ben 74 éves korában. A németek előbb a hanzendorfi, majd a mauthauseni koncentrációs táborba zár-

ták, ahol a magyar és nemzetközi statisztikai tudományos élet neves képviselője nyomorultul pusztult el. „Távol hazájától, súlyos megpróbáltatások után, a nehéz idők egyik legszörnyűbb intézményében, a mauthauseni koncentrációs táborban halt meg.”²

Életének szomorú lapjaihoz tartozik még, hogy viszonylag korán temette el feleségét s egyetlen fiát is, aki egyébként szintén kiváló képviselője volt a közgazdaság-tudománynak; a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi karán volt egyetemi magántanár.

Ezek után tekintsük át Fellner Frigyes tudományos munkásságának főbb eredményeit az előbb említett három statisztikai szakterületen.

A NEMZETI VAGYON STATISZTIKÁJA

A történelmi hűség megköveteli annak kimondását, hogy a nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem fogalmával és becslé-

si módszereivel nem Fellner Frigyes foglalkozott elsőként Magyarországon. Ez a dicsőség Kautz Gyulát illeti meg, aki 1855-ben, tehát majdnem négy évtizeddel Fellner idevágó első munkája előtt jelentette meg az Osztrák–Magyar Monarchia egészére végzett számításainak eredményét *Az Ausztriai Birodalom statisztikája, különös tekintettel Magyarországra* című könyvében. Mégis joggal tekinthetjük Fellnert a nemzeti vagyon- és nemzetijövedelem-számítások legnagyobb hazai művelőjének, mert mind az elméleti megalapozást, mind a konkrét statisztikai becsléseket tekintve teljesebb és mélyrehatóbb munkát végzett, mint Kautz vagy a későbbi években mások.

A nemzeti vagyon kérdésével foglalkozó, már említett első munkájában Fellner a legrégebb időktől egészen a 19. század végéig feldolgozta az ezen a statisztikai területen végbement fejlődés történetét. A módszertani áttekintés keretében a legrészletesebben Rümelin és

Schall eredményeivel foglalkozott, és nagy elismeréssel méltatta az általuk alkalmazott módszerek helyességét. De tanulmánya ismertette a nyugati országok széles körében ekkor már ismertté vált becslések tudományos eredményeit is, így többek közt Württemberg, az Egyesült Királyság, Franciaország, Poroszország, Olaszország, az Egyesült Államok nemzeti vagyonára vonatkozó adatokat.

Hajpál Gyula mondta róla 1968-ban: „Mai szemmel nézve Fellner első munkája azért érdemel különös figyelmet, mert a pályája kezdetén levő Fellner már itt úgyszólván teljes fegyverzetben lépett a porondra. Biztos szemmel tekintette át ennek a bonyolult kérdésnek a világirodalmát, és jórészt ma is helytálló, határozott ítéletet tudott mondani a különböző, gyakran erősen ellentétes álláspontokról. Meg kell azonban állapítanunk azt is, hogy a nemzeti vagyon kérdésében ekkor kifejtett álláspontját kerek fél évszázadon át tartó gazdag mun-

kássága során sohasem módosította, és alig fejlesztette tovább. Fellner életművének ez a sajátossága nem értékelhető egyértelműen, mert egyrészt álláspontja szilárdságát igazolja, másrészt viszont későbbi munkáiban emiatt nem került sor az elvi alapkérdések mélyebb elemzésére. Hasonlóképpen kell értékelnünk a kialakított módszertani megoldásokhoz való ragaszkodását is, ami az alapstatisztikák fejlődése által lehetőségessé vált előrehaladás elmaradását eredményezte.”³

Az 1893-ban írt első munkájában még nem vállalkozik Magyarország nemzeti vagyonának számszerű becslésére, mert hiányosnak tartja a rendelkezésre álló statisztikai adatokat, de félreérthetetlenül kifejezésre juttatja azt a szándékát, hogy rövidesen erre is sort fog keríteni. Érdemes idézni ennek a tanulmánynak a bevezető sorait:

„A nemzeti jólét mérése nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlati élet szempontjából is tagadhatatlanul egyike a

legnagyobb érdekű közgazdaságtani statisztikai feladatoknak. Sajnos, hogy a feladat fontosságával arányban áll a megoldás nehézsége is. Innét az eltérő felfogások, amelyek a nemzeti jólét megismerésére alkalmas módszer mibenléte iránt irodalmunkban felmerültek. Legtömörebb kifejezésre a nemzet gazdasági erejét a nemzeti vagyon látszik juttatni: ámde magának e vagyonnak becslésmódja is eltérő a különböző írók szerint.”⁴

Magyarország nemzeti vagyonára vonatkozó első becslését 1901-ben készítette el.⁵ Ezt követően még két alkalommal számította ki Magyarország nemzeti vagyonát: 1912-re,⁶ majd 1928-ra⁷ vonatkozóan. Meg kell jegyezni, hogy Fellner sem a nemzeti vagyon, sem a nemzeti jövedelem kiszámításában nem ragaszkodott egyetlen kiválasztott naptári év adataihoz, hanem rendszerint a számításainak időpontját megelőző 3 év átlagait vette alapul. Így pl. az 1929-ben publikált adatok az 1926., 1927. és 1928. évek átlagát tükrözik.

Fellner minden eddig említett művében azonos módon definiálja a nemzeti vagyon fogalmát. Ezek szerint:

„A nemzeti vagyon mindazoknak a gazdasági javaknak és értékeknek összessége, amelyek valamely államilag szervezett nép rendelkezésére állanak egy bizonyos időben. A nemzeti vagyon több, mint az államhoz tartozó egyes physikai személyek vagyonának összege. Mert a nemzeti vagyon nemcsak az egyes természeti személyek vagyonát alkotó javakból áll, hanem a jogi személyeknek (társulatok, községek, törvényhatóságok, testületek, alapítványok, állam stb.) vagyonából is. A nemzeti vagyon a népnek gazdasági összereje. A nemzeti vagyon elemei: az ingatlanok (földbirtok, épületek, bányák); a közlekedési eszközök (utak, hidak, vízi utak, vasutak, posta, távírda és távbeszélő); az ingóságok; a követelések a külfölddel szemben, levonva ezekből a külfölddel szemben fennálló tartozásokat.”⁸

E definícióból kitűnik, hogy Fellner kizárta a nemzeti vagyon fogalmából a szabad javakat, még akkor is, ha azok a termelés előmozdításának fontos tényezői. Az emberi munkaerőt úgyszintén nem sorolta a nemzeti vagyon körébe.

„A korabeli szakirodalom Fellnernek a nemzetivagyon-számítások terén kifejlesztett munkásságából elsősorban a számítási módszereket részesítette figyelemben. Módszerét a nemzetközi szakirodalomban mint magyar módszert emlegették. Elméleti felfogásának elemzésével Fellner kritikusi viszonylag keveset foglalkoztak.

A hazai adottságokhoz alkalmazkodva Fellner az ún. objektív módszert használta fel számításainál. A nemzeti vagyon egyes tételeinek értékelésénél a módszernek mindig azt a változatát alkalmazta, amely a rendelkezésre álló adatforrások alapján a legmegfelelőbbnek látszott. Ha többféle módszer felhasználására is lehetőség kínálkozott, akkor több számítást végzett. A földva-

gyon értékét például forgalmi áron, a hozadék tőkésítésével és a hitelérték alapján állapította meg. Számításainak eredményei között az ilyen módon kapott három adatnak az egyszerű számtani átlagát vette figyelembe. A bányák és az épületek értékét a hozadék tőkésítésével állapította meg, amihez a nettó hozadékot vette alapul. A figyelemben vett tőkésítési kamatláb az egyes vagyontételeknél 4–7 százalék között mozgott; az egyes esetekben alkalmazott kamatláb megválasztását azonban Fellner nem indokolta meg. A közlekedési eszközök értékeléséhez a létesítési költségeket fogadta el. Az ingóságok értékének megállapításánál a biztosítási statisztika adatai képezték a Fellner-féle számítások alapját. Módszerének bírálói különösen ezt az utolsó tételt részesítették szigorú bírálatban, egyesek pedig a kapott eredmények nagyságrendi helyességét is kétségbe vonták.”⁹⁹

Fellnernek a nemzeti vagyonra vonatkozó becslései különleges időszzerűséget

kaptak a második világháború után, amikor a béketárgyalásokra a magyar kormány összeállítást készített a háborús károkról. Az 1945-ben végzett országos kárstatisztikai felvételnek nem volt más összehasonlítási és viszonyítási alapja, mint a Fellner által 1929-ben Csonka-Magyarországra készített becslése. A béketárgyalási anyag háborús károokra vonatkozó részének kidolgozása során újból felszínre kerültek azok a korábbi bíráló vélemények, amelyek a legtapintatosabb fogalmazásban azt állították, hogy Fellner igen óvatosan járt el számításában, s így az 1926–28. évi nemzeti vagyont lényegesen alacsonyabbra becsülte a valósághoz képest. Voltak olyanok, akik 20-30%-ra tették Fellner számításainak hibahatárát.¹⁰ Az alulbecslés tényét sok más vizsgálat is alátámasztotta, de ez nem kisebbíti Fellner érdemeit, mert az akkori időkben rendelkezésre álló alapinformációk fogytékosságai aligha tettek lehetővé lényegesen pontosabb becslést.

Az 1. táblázat bemutatja Fellner Friyesnek az Osztrák–Magyar Monarchia 1912. évi nemzeti vagyonáról készített becsléseinek végeredményét,¹¹ a 2. táblázat pedig Csonka-Magyarország 1926–1928. évi nemzeti vagyonáról készített számításainak végeredményét mutatja.¹²

A NEMZETI JÖVEDELEM STATISZTIKÁJA

A nemzeti vagyonra vonatkozóan 1901-ben készített becslése után rövidesen a nemzeti jövedelem kiszámításának feladatát tűzte maga elé. 1903-ban jelent meg *A nemzeti jövedelem becslése* című munkája, amelyben a történelmi Magyarország 1900. évi nemzeti jövedelmének értékét és gazdasági ágak szerinti eredetét mutatta be. Ezt a tanulmányát még ugyanebben az évben a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek Berlinben tartott IX. ülészakára is beterjesztette. Ezt követően a nemzetijövedelem-becslések sorozatát publikálja. Az 1900. évre vég-

zett becslések után kiszámította az ország 1911–13., 1923 és 1926–1928. évek-re vonatkozó nemzeti jövedelmét. Külön ki kell emelni az 1911–13. évre vonatkozó számításait és elemzéseit, mert ezekben külön bemutatta Magyarország és Ausztria nemzeti jövedelmét. Ennek a munkának az eredményét ismertette egyébként az 1916-ban tartott akadémiai székfoglalójában.

Még ma is érdeklődésre tarthat számot az akkori Ausztria és az akkori Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelmének összehasonlítása. Fellner szerint az első világháborút közvetlenül megelőző években Magyarországon (20,7 millió népesség átlagában) 325 korona, Ausztriában (28,3 millió népesség átlagában) 444 korona volt az egy főre jutó nemzeti jövedelem, tehát a magyar színvonal az osztrák színvonalnak a 73 %-át érte el.¹³

Joggal merül fel a kíváncsiság bennünk: vajon mekkora a különbség jelenleg a két ország között, azaz 8 évtizeddel

Fellner első idevágó számításai után. A mai Magyarország és a mai Ausztria gazdasági fejlettségének egybevetése lényegesen nagyobb elmaradottságot mutat Magyarország hátrányára. Ebben a nagyobb elmaradásban nemcsak a két országban elért eltérő fejlődési ütem, hanem a mindkét országban végbement eltérő területi változásoknak is meghatározó szerepe volt. Az ENSZ keretében 1990-re vonatkozóan végzett összehasonlítás szerint, amely nem a hivatalos valutaárfolyamok, hanem a valuták vásárlóerejének alapulvételével készült, Magyarországon az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) 41 %-át tette ki az osztrák színvonalnak. (Hivatalos valutaárfolyamokkal számítva az elmaradás sokkal nagyobbnak mutatkozik.)

Fellner a nemzeti jövedelem fogalmát mindvégig az anyagi javak termelésének szférájára korlátozta. Még akkor is ragaszkodott ehhez a felfogáshoz, amikor a világ legtöbb országában már átálltak egy szélesebb termelési koncepcióra.

Fellner a nemzeti jövedelem fogalmára az 1930-ban megjelent munkájában a következő definíciót adja: „A nemzeti jövedelem valamely államilag szervezett nép által évenként újonnan előállított gazdasági javaknak és értékeknek, a közgazdasági értelemben vett termelési költségek levonása után mutatkozó összessége, hozzáadva az évenként külföldről az országba kamat, járadék vagy egyéb visszteher nélküli címen befolyó összegeket, az ugyanezen címeken évenként az országból kifolyó összegek levonásával.”¹⁴

Fellner a nemzeti jövedelem becslésével foglalkozó valamennyi művében részletesen foglalkozik a személyes szolgáltatások értelmezésével. Azt írja: „A nemzeti jövedelem elemeinek vizsgálatánál felmerül az a kérdés, mely a tudományban élénk vitára adott alkalmat, vajon a személyes szolgáltatásokból eredő egyéni jövedelmek (orvos, ügyvéd, lelkes, tanár, bíró, hivatalnok stb. jövedelmei) elemei-e a nemzeti jövedelem-

nek? . . . A személyes szolgáltatásokból eredő jövedelmet élvezők hasznos, sőt nélkülözhetetlen tevékenységet fejtenek ki, szolgálataik nem csak előmozdítják a termelést, de annak előfeltételei is; a termelés nem volna tartósan folytatható az egészség, a tudomány ápolása, az ifjúság oktatása nélkül. A személyes szolgáltatásokból élők azonban a termelésben nem működnek közre közvetlenül, tehát nem hoznak létre semmi olyan új javat és értéket, amely gyarapítaná a nemzeti jövedelmet. Más szóval, akár több, akár kevesebb hivatásszerű tevékenységet fejtenek ki egy esztendőben azok, akik személyes szolgálataik után élnek, a nemzeti jövedelem mérvére ez közömbös marad. Egyéni jövedelmeik a nemzeti jövedelem megoszlásának és nem termelésének folyamata gyanánt jelentkeznek.”¹⁵

Fellner koncepciójához tartozott a tárgyi módszer előnyben részesítése az alanyi módszerrel szemben. Erre nézve érveit így foglalta össze. „A nemzeti jö-

vedelem kipuhatólására tehát alkalmasabb a tárgyi (objektív, reális) módszer, amely az évenként újonnan termelt javak és értékek közvetlen, számszerű megállapítását célozza. Míg az alanyi módszerrel az ország összjövedelmének személyi megoszlásáról nyerünk felvilágosítást, addig a tárgyi módszer a nemzeti jövedelem dologi tagozatát tárja elénk, és az egyes termelési ágak (őstermelés, ipar, kereskedelem stb.) viszonylagos jelentőségéről ad számot. Tehát itt az egyes egyének eltűnnek, mert már nem az egyes gazdaságok jövedelmeinek összesítéséről van szó, hanem a termelt javak és értékek összességének számszerű becsléséről, a maguk egészében. A tárgyi módszer az egyes termelési ágakat külön, önálló egység gyanánt veszi alapul, anélkül, hogy a megoszlási folyamatban az egyéni részekre figyelemmel volna. A tárgyi módszert ott alkalmazzák, ahol gondosan készült, megbízható termelési statisztika áll rendelkezésre, amely a nemzet összes termelő-tevé-

kenységét legnagyobbbrészt felöleli. A termelési statisztika esetleges hiányai a foglalkozási és üzemi statisztika eredményeivel pótolhatók. Az objektív módszernek – gyakorlati szempontból – döntő előnye, hogy segélyével a személyes szolgálatokból eredő magánjövedelmek kikapcsolásával az egész nemzeti jövedelem számszerű kifejezéséhez juthatunk. Annak pedig nincs akadálya, hogy a tárgyi módszer keretében egyes jövedelemforrások értékét, az alanyi módszer kiegészítő alkalmazásával állapítsuk meg. Sőt a személyes szolgáltatásokból eredő magánjövedelmek is külön kimutathatók.¹⁶

Studenski a nemzeti jövedelem statisztikájáról szóló monumentális könyvében, 1958-ban így írt Fellnerről: „A modern közgazdaságtudománynak az egyetlen fontos alakja, aki a huszadik század második negyedében még mindig Smith termelési koncepciójához ragaszkodik, az Fellner Frigyes magyar közgazdász és statisztikus.”¹⁷

De ugyanez a Studenski – igaz, hogy egy korábbi időszakban végzett szerepét méltatva – azt is írta róla, hogy „Ausztria–Magyarországon Fellner Frigyes professzor volt az elismert vezetője nemcsak a konkrét nemzetijövedelem-becslések elkészítésének, hanem a becslési módszertan kifejlesztésének is... Az 1900. és 1911–13. évekre a nemzetijövedelem-becslések sorozatát publikálta, és nagy figyelmet keltett a kontinens statisztikusai között. Azáltal, hogy erőteljesen küzdött a nemzetijövedelem-becslések gondolatáért a Nemzetközi Statisztikai Intézet ülésein és más nemzetközi statisztikai találkozókön, egész Európában elősegítette a szakmai érdeklődés ösztönzését e tárgykör iránt.”¹⁸

A 3. táblázaton illusztráljuk Fellnernek 1930-ban publikált összegző eredményeit.¹⁹ Ez a táblázat egyrészt az akkori Magyarországon az 1926–27–28-as évek átlagában elért nemzeti jövedelmét mutatja be (első két rovat), majd ezekkel az adatokkal szembeállítja a történelmi

Magyarország 1912. évi nemzeti jövedelmét. A korabeli koronában kifejezett értéket egy 1,158-as valutaszorzóval számította át pengőre (ez a második rovatpárban látható). Végül ez utóbbi értékből kiemelte a trianoni Magyarország területén 1912-ben létrehozott nemzeti jövedelmet (harmadik rovatpár.)

Fellnert nemcsak konzervatív fogalmi koncepciója, hanem számításainak és becsléseinek túlzott nagyvonalúsága miatt is sokat bírálták. Egyes vélemények szerint például az állattenyésztés nyers hozadékát az alacsonyra becsült fajlagos mutatók miatt a valóságosnál 40–50%-kal kisebbnek számította.²⁰ A kézműipar termelését az adóbevallásokból kiindulva becsülte, de az adóhatóság által összeített adóalapot hárommal megszorozta.

Ma különösen időszerűnek tűnik az adókulcsok és a jövedelemletagadások közötti összefüggésre vonatkozó okfejtése. Azt írta 1916-ban publikált könyvében: „... a 74 827 kézműiparos ... tiszta keresetének 10%-át fizeti – egyéb

pótlékokon és járulékokon kívül – adó fejében. Ennek a súlyos adótehernek a következménye, hogy a megállapított adóköteles jövedelem messze a tényleges mögött marad.”²¹ Hasonlóan járt el 1930-ban is, amikor az adóhivatalnak bevallott kisipari jövedelmeket ugyancsak jelentősen korrigálta, de annak mértékét lényegesen alacsonyabbra vette. 1930-ban ugyanis a kézműiparosok tiszta keresetüknek 5%-át fizették be jövedelemadóra; ezért Fellner a jövedelem-eltitkolás mértékét egyharmadra becsülte, azaz 50%-kal növelte a bevallott adóalapot.

Fellner munkásságát a Magyar Statisztikai Társaság több alkalommal is értékelte és méltatta. Kiemelkedett a megemlékezések sorából az 1967. május 23–25. között Gödöllőn tartott vándorülés, amelyen Kenessey Zoltán átfogóan elemezte Fellnernek a nemzetijövedelem-számítás terén elért eredményeit.²² Oros Iván a Fellner-féle magyar módszer mezőgazdasági vonatkozásait emel-

te ki,²³ Tóth Lajos pedig összehasonlítást végzett egyrészt Fellner, másrészt Matolcsy és Varga által definiált termelőmunka között.²⁴

Áttekintve Fellnernek a nemzeti jövedelemre végzett becsléseit, az ahhoz felhasznált sokoldalú alapanyagot és az alkalmazott számítási módszereket, kétségtelenül felfedezhetők hibás feltevések, elavult arányszámok, indokolatlanul kihagyott hozamok vagy ráfordítások. Mindezek ellenére a mai olvasónak az a benyomása, hogy egy rendkívül szorgalmas és fáradhatatlan kutatónak hihetetlenül alapos munkáját tartja a kezében, amiben az ötleteknek és szellemes megoldásoknak gyakran legalább olyan fontos szerepük volt, mint a közvetlenül elérhető statisztikai adatoknak.

Fellner számításainak megbízhatóságát módunk van más oldalról is megítélni. Mint ismeretes, Matolcsy Mátyás és Varga István 1936-ban kiadott könyvükben ismertetik az általuk 1924/25–1934/35. évek közötti időszakban évente

kiszámított nemzeti jövedelem eredményeit. Ebben a 11 éves idősorban megtaláljuk azt a három esztendő (1926–1928), amelyre Fellner is elkészítette becsléseit az akkori Magyarország nemzeti jövedelméről. Előzőleg fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Matolcsy és Varga munkásságát a nemzetközi és a hazai közvélemény elsősorban számításaik megbízhatósága és az alkalmazott becslések kifinomult technikája miatt részécsítette magas elismerésben.²⁵ Ezek után eléggé meglepő az a tény, hogy ha a Matolcsy és Varga által készített becslésből kihagyjuk a személyes szolgáltatások értékét, azaz azonos körre végezzük az összehasonlítást és mindkét forrásból az 1926–1928. éveket vesszük figyelembe, akkor Fellner számításainak végeredménye alig 5%-kal alacsonyabb a Matolcsy és Varga által számított értékénél. Fellner által számított 4383 millió pengőt kitevő értékkel szemben Matolcsi és Varga az anyagi termelés szférájában létrehozott új értéket 1926/27-re

4446, 1927/28-ra 4564 és 1928/29-re vonatkozóan 4806 millió pengőnek mutaták ki; a három év átlaga 4605 millió pengő.

A NEMZETKÖZI FIZETÉSI MÉRLEG KIDOLGOZÁSA

Fellner Frigyes statisztikai tevékenységének harmadik fontos területét már szintén nagyon korán, 1908-ban kezdte el művelni, amikor a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából a nemzetközi fizetési mérleg kidolgozására vállalkozott.²⁶

A nemzetközi fizetések tartalmi és módszertani kérdéseinek tisztázása szorosán kapcsolódott Fellner Frigyesnek a nemzeti jövedelemről alkotott fogalmához, hiszen meghatározása szerint a külföldről származó jövedelmek – egyenlegezve az oda kiáramló jövedelmekkel – részét képezték a nemzeti jövedelemnek. Így tehát a nemzetközi fizetési mérleg legfontosabb forgalmi adatait ezen

munkái során is számba kellett vennie. Ez távolról sem volt könnyű munka annak idején. Fellner alaposágát jól mutatja, hogy a fizetési mérlegben – több más fontos tétel mellett – milyen körültekintően járt el az abban az időben nagyszámú kivándorló pénzküldeményeinek számbavételében. A bevételek között például feltüntette, hogy mekkora összegek érkeztek az Amerikában élő magyaroktól az itthoni hozzátartozóknak, de arra is kiterjedt a figyelme, hogy a visszavándorlók által személyesen hazahozott, átlag 2197 korona mekkora értékkel növelte a nemzeti jövedelmet. Szomorú és érdekes az az adat, amelyet a kiadások között vett számba, nevezetesen hogy a magyar kivándorlók Amerikába érkezésük alkalmával fejenként 18,49 dollárral rendelkeztek.²⁷

Ennek a tudományos igényű kutatásnak Magyarországon hosszú időn keresztül egyetlen képviselője, szinte egyeduralkodója volt, állította róla Laky Dezső. „Fellner, aki a nemzetközi szel-

lemi érintkezés porondján is ismételten felvetette idevágó gondolatait, boldog volt akkor, amikor a párizsi békék után a Nemzetek Szövetségének statisztikai osztálya a fizetési mérleg művelésének kérdését egyik legfontosabb kötelességének tartotta. Tudjuk – mondta tovább Laky –, milyen értékes kötetekben számolt be ez az organizáció a nemzetközi unióba tartozó nemzetek fizetési mérlegeiről – most már az egyes államok statisztikai hivatalainak közös rendszer szerint megküldött adatait használva fel. Hogy azonban a magyar statisztika szolgálata erre a munkára felkészült, abban döntő része volt annak a felderítő munkának, sőt előcsatározásnak, amely ennek a kérdésnek tudományos taglalásában is Fellner Frigyes személyéhez fűződik.”²⁸

*

Fellner Frigyes személyisége, közgazdasági és statisztikusi munkássága, egyetemi tanári tevékenysége ma már a

messze múlt hagyományai közé tartozik. Már nemcsak kortársai és pályatársai, hanem tanítványainak nagy része is elhalt. De azért vannak még ma is élő tanúk, akik személyes élményeik alapján emlékeznek hajdani kedves tanárunkra. Erre az előadásra készülve módomb volt beszélni egyik tanítványával, egy 87 éves közgazdással – Vida Zoltánnal –, akit Fellner Frigyes 1923–1927 között tanított. Most is a legnagyobb szeretet és tisztelet hangján emlékezett vissza hajdani professzorának színes, érdekfeszítő, szellemes és színvonalas előadásaira, amelyeket a Közgazdasági politika című tantárgyból mindig zsúfolt teremben, nagy hallgatóság előtt tartott.

A magyar statisztikusok mai nemzedéke is tisztelettel és megbecsüléssel tartja számon Fellner Frigyeset, aki bár soha nem volt a hivatalos statisztika szolgálatában, mégis joggal mondhatjuk, hogy munkássága közvetlenül előmozdította a hivatalos statisztika fejlődését. Legnagyobb érdeme ugyanis az a

fél évszázados küzdelem volt, amelyet a nemzeti vagyon- és a nemzetijövedelem-számítások gondolatának érvényrejuttatásáért és elismertetéséért folytatott. Döntő fontosságú volt a maga korában annak a tisztázása, hogy a nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem közgazdasági fogalom, amely több lényeges szempontból eltér a vagyon és jövedelem magángazdasági értelmezésétől.

Végül a Magyar Tudományos Akadémia mai tagjai is méltó tisztelettel emlékezhetnek vissza korábbi akadémikus társukra, mert az egyetemes tudomány fejlesztése terén maradandó, máig érvényes és élő értékeket alkotott.

JEGYZETEK

¹ LAKY DEZSŐ: Megemlékezés Földes Béláról, Fellner Frigyesről és Kenéz Béláról. A Magyar Statisztikai Társaság 1947. május 9-i ülésén tartott előadás. Magyar Statisztikai Szemle 1947/7–8. 272–289.

² I. m. 273.

³ HAJPÁL GYULA: A nemzetvagyon-számítás története Magyarországon. A Magyar Közgazdasá-

gi Társaság Szakszervezete Szakszervezet-történeti Szakszervezetének 1968. júniusban Pécsen megtartott vándorülésén elhangzott előadás. Statisztikai Szemle 1969/2. 170-186.

⁴ FELLNER FRIGYES: A nemzeti vagyon becslése. Bp. 1893. 3.

⁵ FELLNER FRIGYES: A magyar nemzeti vagyon becslése, tekintettel egyéb államokra. A Nemzetközi Statisztikai Intézetnek Budapesten tartott VIII. ülése elé terjesztett jelentés. Bp. 1901.

⁶ FELLNER FRIGYES: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Bp. 1913.

⁷ FELLNER FRIGYES: Csonka-Magyarország nemzeti vagyona. Bp. 1929.

⁸ Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 5-6.

⁹ HAJPÁL: i. m. 179.

¹⁰ HORVÁTH RÓBERT: Néhány megjegyzés a Fellner-féle nemzetivagyon-számítás margójára c. cikkében idézi Stamp értékelését, aki Fellnernek az osztrák-magyar nemzeti vagyon első világháború előtti számításaiban vélt ilyen nagyarányú hibát felfedezni. Egyébként Horváth ebben a cikkében alapos elemzést ad Fellner elvi, módszertani állásfoglalásairól és a számításaiban felfedezhető ellentmondásokról. Magyar Statisztikai Szemle 1947/3-4. 103-109. és 5-6. 181-187.

¹¹ I. m. 67.

¹² I. m. 71.

¹³ FELLNER FRIGYES: A nemzeti jövedelem becslése. Bp. 1903. 137.

¹⁴ FELLNER FRIGYES: Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme. Bp. 1930. 6-7.

¹⁵ I. m. 7-8.

¹⁶ I. m. 15-16.

¹⁷ PAUL STUDENSKI: The Income of Nations. New York University Press, 1958. 21.

¹⁸ I. m. 144-145.

¹⁹ Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme. 90.

²⁰ OROS IVÁN: A nemzetijövedelem-számítás „magyar” módszereiről és annak néhány mezőgazdasági vonatkozásáról. Előadás a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztika Szakszervezete Statisztika-történeti Szakszervezetének V. vándorülésén, 1967. május 23-25. In: A magyar hivatalos statisztika történetéből. Bp. 1968. 164-169.

²¹ FELLNER FRIGYES: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bp. 1916. 90.

²² KENESSEY ZOLTÁN: Adalékok a nemzetijövedelem-számítás hazai történetéhez. In: A magyar hivatalos statisztika történetéből (I. 20. jegyzet) 149-157.

²³ L. 20. jegyzet.

²⁴ TÓTH LAJOS: Fellner és Matolcsy-Varga termelőmunka-felfogásához. In: A magyar hivatalos statisztika történetéből (I. 20. jegyzet) 170-174.

²⁵ STUDENSKI idézett könyvében azt írja Varga és Matolcsy könyvéről: „A londoni angol nyelvű kiadás a becslések egyedülálló koncepciói és kifinomult technikája miatt a statisztikusok között széles körű érdeklődést keltett.” I. m. 474.

²⁶ FELLNER FRIGYES: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bp. 1908.

²⁷ FELLNER: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 118.

²⁸ LAKY: i. m. 280.

I. táblázat

A nemzeti vagyon elemei	A magyar szent korona országában	
	korona	%
I. Földbirtok	19 818 717 646	39,70
II. Bányák és kohók	2 223 185 592	4,45
III. Épületek	8 574 937 027	17,18
Ingtalan vagyon	30 616 840 265	61,33
IV. Közlekedési esz- közök	5 797 322 352	11,62
V. Ingó javak	13 309 570 984	26,66
VI. Külföld elleni követelések	192 254 152	0,39
Összes nemzeti vagyon	49 915 987 753	100,00
Tartozások a kül- földdel szemben	8 395 398 380	
Tiszta nemzeti vagyon	41 520 589 373	

Megjegyzés: Ez a táblázat az Osztrák–Magyar Mo-
narchia 1912. évi nemzeti vagyonát mutatja. (Á. J.)

Az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságokban és orszá- gokban		Az osztrák és magyar monarchiában	
korona	%	korona	%
28 955 301 651	31,59	48 774 019 297	35,68
5 629 888 920	6,14	7 853 074 512	5,75
14 981 578 973	16,35	23 556 516 000	17,23
49 566 769 544	54,08	80 183 609 809	58,66
10 505 951 396	11,46	16 303 273 748	11,93
26 413 736 537	28,82	39 723 307 521	29,06
5 169 218 293	5,64	481 081 863	0,35
91 655 675 770	100,00	136 691 272 941	100,00
6 925 393 716		10 440 401 514	
84 730 282 054		126 250 871 427	

2. táblázat

A nemzeti vagyon elemei	Csonka-Magyar- országban	
	pengő	%
I. Földbirtok	11 252 473 280	32,41
II. Bányák és kohók	1 460 089 490	4,20
III. Épületek	8 190 278 652	23,59
Ingtatlanok	20 902 841 422	60,20
IV. Közlekedési esz- közök	2 921 434 609	8,41
V. Ingó javak	10 519 368 418	30,30
VI. Külföld elleni követelések	370 893 470	1,09
Összes nemzeti vagyon	34 714 537 919	100,00
Tartozások a kül- földdel szemben	2 633 989 541	
Tiszta nemzeti vagyon	32 080 548 378	

Megjegyzés: Ez a táblázat Csonka-Magyarország 1928. évi és a magyar szent korona országainak 1912. évi nemzeti vagyonát mutatja. (Á. J.)

A magyar szent korona országában		A magyar szent korona országából a mai terü- letnek megfelelő részén	
pengő	%	pengő	%
22 960 777 142	39,70	8 382 939 465	34,94
2 575 649 636	4,45	1 061 167 568	4,42
9 934 407 543	17,18	5 252 422 974	21,89
35 470 834 321	61,33	14 696 530 007	61,25
6 716 429 838	11,62	2 461 922 833	10,26
15 419 670 368	26,66	6 705 082 506	27,94
222 734 125	0,39	130 790 332	0,55
57 829 668 652	100,00	23 994 325 678	100,00
9 726 404 839		5 832 707 603	
48 103 263 813		18 161 618 075	

3. táblázat

A nemzeti jövedelem elemei	Csonka-Magyar- országon	
	pengő	%
<i>I. Őstermelés</i>		
1. Mezőgazdaság (földművelés és állattenyésztés)	1 974 112 814	43,06
2. Szőlő- és bortermelés	84 746 000	1,85
3. Gyümölcsstermelés és konyhakertészet	53 465 949	1,16
4. Erdészet	19 653 433	0,43
5. Vadászat és halászat	11 550 513	0,25
6. Bánya- és kohótermelés	122 682 911	2,68
Összesen	2 266 211 620	49,43
<i>II. Ipar</i>		
1. Gyáripar	1 313 825 421	28,66
2. Kézműipar	387 825 827	8,46
Összesen	1 701 651 248	37,12
<i>III. Kereskedelem és szállítás</i>		
1. Kereskedelem	350 618 643	7,65
2. Szállítás	194 441 502	4,24
Összesen	545 060 145	11,89

A magyar szent korona országában		A magyar szent korona országából a mai területnek megfelelő részén	
pengő	%	pengő	%
4 797 753 229	56,81	1 883 009 371	54,15
200 210 522	2,37	99 304 419	2,86
127 666 079	1,51	45 772 942	1,32
132 620 705	1,57	19 233 375	0,55
12 338 713	0,15	5 077 462	0,14
168 470 071	1,99	79 018 246	2,27
5 439 059 319	64,40	2 131 415 815	61,29
1 457 066 048	17,25	748 355 556	21,52
505 872 072	5,99	203 714 683	5,86
1 962 938 120	23,24	952 070 239	27,38
300 654 468	3,56	150 056 645	4,31
536 171 555	6,35	197 704 847	5,69
836 826 023	9,91	347 761 492	100,00

3. táblázat

A nemzeti jövedelem elemei	Csonka-Magyar- országon	
	pengő	%
<i>IV. Követelések a kül- földdel szemben</i>	71 596 472	1,56
<i>Összes nemzeti jövedelem</i>	4 584 519 485	100,00
Tartozások a külföld- del szemben	201 117 818	—
<i>Tiszta nemzeti jövedelem</i>	4 383 401 667	—
Személyes szolgálá- tokból eredő jövede- lem	506 095 421	—

Megjegyzés: Ez a táblázat Csonka-Magyarország 1928. évi és a magyar szent korona országainak 1911–1913. évi nemzeti jövedelmét mutatja. (Á. J.)

folytatása

A magyar szent korona országában		A magyar szent korona országából a mai terü- letnek megfelelő részén	
pengő	%	pengő	%
206 051 914	2,45	46 172 739	1,33
8 444 875 377	100,00	3 477 420 285	100,00
673 682 699	—	395 585 679	—
7 771 192 677	—	3 081 834 606	—
962 764 221	—	—	—

Hosszú éveken, évtizedeken át mélységes csend övezte a 20. század elején és a két világháború között tevékenykedett társadalomtudósok munkásságát. Sokan közülük 1948 után nehéz anyagi körülmények között éltek, méltatlanul elfeledve és megfosztva az alkotó munka elemi lehetőségeitől. Nyilvánvaló emberi és tudományos adósságunk velük szemben – hiszen a jelen ismeretei a múltra támaszkodva születtek. Ez a megemlékezés nem csökkenti adósságunkat, sem felelősségünket személyes sorsukért és tudományos nézeteik, eredményeik agyonhallgatásában.

Balás Károly életútja jól tükrözi viharos évszázadunk megrázkódtatásait. Ballassagyarmaton született 1877. január 4-én. Fiatalon lett a kassai Jogakadémia,

majd a pozsonyi Egyetem tanára. Trianon után a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem a közgazdaságtan és pénzügytan professzora lett. 1930. december 9-én tartja akadémiai székfoglalóját *Ár-adók és residuum-adók* címen.¹ 1948-ban elveszti katedráját, megfosztják akadémikusságától. 1961. október 10-én hunyt el Kőrmenden.

Balás professzor munkásságát ezer oldal közelítő terjedelmű, átfogó, enciklopédikus jellegű monográfiák sora jelzi. Tudományos törekvéseiben következettség és világos koncepció érzékelhető. Első jelentős munkája a népesedésről szól, a következők a jövedelemeloszlás és a szociálpolitika témáival foglalkoznak, majd a pénz lényegét vizsgálta. Ezekre az elemzésekre építve születik meg két alapvető munkája: a *Politikai gazdaságtan*² és a *Pénzügytan*.³

Gondolkodásmódját már első nagyobb művében, a 25 évesen írt *A népesedés* előszavában összefoglalja: „A népesség, az ember, a társadalom az, ame-

lyért a gazdaság létezik, amelynek céljaira szolgál. . . Az elméletnek tehát az élő, érző és gondolkodó, szükölködő vagy bővelkedő eleven alpból, a népességből kell kiindulnia.”⁴ Balás Károly szerint: „A gazdaságtant tehetjük elvont és a konkrét viszonyokkal nem számoló filozófiává éppúgy, mint gyakorlati értékű, az életben okulásul szolgáló politikai és társadalmi tudománnyá.” Szerinte tudományunk célja „egy olyan ismeretkör, melynek súlypontja és tartalmának nagyobb része gazdasági és társadalmi szempontokért való politikai tudomány s nem pedig a különlegesebb értelemben vett magamagáért való filozófia”.⁵

Balás professzor a magyar nyelv művésze, ami nem kis teljesítmény száraz tudományunkban. Stilusa ma is élvezetes, választékos és ugyanakkor könnyed. Nyelvezete egyéni és olvasmányos. Majd száz éve írt munkájának nyelve napjainkban is korszerű. Fogalmazása irodalmi, világos, árnyalt és kifejező. Balás professzor számára a nyelv nem

öncél. Tájékoztatni kíván, sokoldalúan elemez és nem utolsósorban meggyőzni igyekszik. Tudományos érdeme, hogy problémalátása lényegretörő. Olyan témákkal foglalkozik, amelyek napjainkban is időszerűek. Ez nem csak azt mutatja, hogy vannak témák, amelyek „örök problémák” maradtak, de jelzi Balás professzor problémaérzékenységet, gondolkodásának modernségét is. Balás professzor magyarságát bizonyítja az is, hogy – kis nemzet fiaként – széles nyelvismerettel és mint tudós átfogó, alapos szakirodalmi tájékozottsággal rendelkezik. Balás professzor nem bújjik el mások nézetei mögé. Van álláspontja és ezt – szerényen, de határozottan – a nemzetközi irányzatok bemutatása után rendre kifejti műveiben.

A továbbiakban – talán kicsit önkényesen – azokra a témákra irányítom a figyelmet, amelyek nekünk szólnak és a mára vonatkoznak.

1. *A népesedés* című művét a „száraz” statisztika elgondolgotató számaival

kezdi. A 19. században mintegy száz év alatt – a kivándorlások dacára – Németország lakossága több mint kétszeresre nőtt, Angolországé megnégyszereződött. Ugyanakkor Franciaország lakosainak száma alig másfélszeres lett. Balás szerint a népesedés közügy. Az egyén fejlődésében az átöröklés szerepe fontos, de meghatározó a „környezet és a körülmények befolyása”, a „rátermettség” és a szakértelem szerepe.⁶ Megítélése szerint a piaci verseny nemzetek közötti verseny lett. Felismerése, hogy a népszaporulat lényege, hogy viszonylagos. Ezen az értendő, hogy a közgazdaság akkor hatékony, ha a megélhetést biztosító munkaalkalom, a munkahelyek számának növekedése megteremti a „munkaalkalmazás” lehetőségét, elősegíti a népszaporulatot és feleslegessé teszi a kivándorlást. Az állam feladata – Balás kifejezésével élve – „a népesedés igazgatása”, egyrészt a tehetősebbek megadóztatása, hogy az arra rászorulókat támogathatók legyenek, másrészt annak

segítése, hogy a munkalehetőségek bővüljenek.

Balás professzor népesedéspolitikai elképzelései szorosan összefonódnak magyarságtudatával. Kis nemzetek helyzete nehéz. „A mi nemzeti tömegünk oly kicsiny, annyira körül van véve, idegen, erősebb, nagyobb, sőt részben gazdagabb társadalmak, erősebb kultúrájú s közgazdaságú népek csoportjaival, hogy a mi népesedésünk szakadatlan biológiai és vegetatív küzdelem a fennmaradásért. Ha csupán szaporodunk valahogy, de nem szaporodunk erősebben a környező idegen anyanyelvűeknél – akkor saját országunkban – nyelvünknek eme védterületén sem haladunk előre. Ha pedig saját országunkban sem terjeszkedik a magyar nyelv, ez nem változatlan állapot, hanem a nemzeti halál felé haladást jelent.”⁸ „Népesedési érdekeink tekintetében . . . tisztán áll a helyzet előttünk: a terület népességbefogadó képessége még nagyon emelhető és nemcsak nemzeti, hanem köz-

gazdasági szempontból emelendő... A népesség legnagyobb részének a földművelés adja a kenyerét, de ez a földművelés intenzitása, minősége tekintetében nem áll nyugati színvonalon, virágzóan nem mondható. Iparunk a kezdet nehézségeivel küzd... kereskedelmünk szintén gyöngye s e mellett nem bír a modern kereskedelem realitásaival.”⁹ Mindez 1905-ben íródott!

2. *A társadalom jövedelemszerkezetének vizsgálata* Balás professzor talán kedvenc témája, amely végigkíséri egész pályáját. *A jövedelemeloszlás fő ágai a kapitalizmus korában* című nagyterjedelmű munkájában a teljességre törekvés igényével feldolgozta a témával foglalkozó irodalom minden jelentős munkáját és irányzatát. Három aspektusból elemez. Az első a történeti horizont. Itt a görögök és a rómaiak jogi, filozófiai munkáitól eljut a kortárs nézetekig, könyvének megjelenéséig. (Apró, de nem mellékes: Josef Schumpeter 1912-ben megjelent, ma is világhírű munkája

A gazdasági fejlődés elméletéről – különösen a tőkeelmélettel foglalkozó rész – Balás Károly 1913-ban publikált művének egyik vitatémája.) A második közelítési mód az előbbiből önként következik. Különböző nézetek, eszmerendszerek alakultak ki az idők folyamán a jövedelem fogalmáról, formáiról, keletkezésének és megoszlásának elveiről. Balás jól látja, hogy a jövedelem szoros kapcsolatban áll a társadalom rendjével, be rendezkedésével, a társadalom és az egyének helyzetével, vagyoni-kereseti viszonyaival. A sokféle irányzatot elemelve Balás professzor arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a jövedelemeloszlás, tehát a társadalmi termelés javaiban való osztozkodás alapja a társadalmi-gazdasági rend, amely végső soron a jogrendre épül. Saját szavaival: „A természeti, kulturális, közgazdasági viszonyok nyújtotta eshetőségek mellett, azok alapján s azokkal elválaszthatatlanul összeszövődöttén jelöli ki a mindenkori jogrend a társadalom tagjainak jövede-

lembeli részesedését.”¹⁰ A jogrend azonban Balás professzor szerint nem kőbe vésett, nem merev. A társadalom intézményi rendszere és berendezkedése az érdekek hatására állandóan fejlődik, és ez kihat a jövedelemeloszlásra. „A társadalompolitika irányelvei – a legkülönbözőbb társadalmi, közgazdasági, állami, nemzeti és osztálytörekvések *eredőiként* szoktak jelentkezni a jogrendszer változásaiban.”¹¹ A harmadik tárgyalt vonatkozás az egyes jövedelemformák, a munkabér, a vállalkozói nyereség, a járadékok, különösen a tőkejáradék, a kamat egyenkénti részletes elemzése. Balás Károly felfogása az immateriális tőke-elmélettel rokon. Ennek lényege, mint írja: „a modern ember anyagi boldogulásának nincs fontosabb feltétele a mai gazdasági életben, mint az, hogy kellő időben kellő nagyságú fizetési hatalmat tudjon gyakorolni, mert ennek felhasználásával biztosítja fogyasztását és termelésének menetét egyaránt. A mai társadalomban tehát legközvetlenebb ma-

gángazdasági célunk, amiért csetlünk-botlunk, termelünk, dolgozunk, fondor-
kodunk: *fizetési hatalmunk minél előnyösebb, folytonos reprodukciója.*”¹²

3. Jövedelemelméleti vizsgálódásaihoz szorosan kapcsolódik *szociálpolitikája*. Joggal állapítja meg Balás professzor (1926-ban), hogy a szociálpolitika – egy-két sikertelen kísérletet leszámítva – még nem rendelkezik saját tudományos elmélettel. Mindennek ellenére a szociálpolitika feladata, hogy a „széles tömegek” „tartós jólétének” alapjait felvállalja és feltárja a szükségletkielégítés forrásait. Balás professzor abból indul ki, hogy a nagyobb jóléthez mindenk előtt több termék kell. Akkor lesz több termék, ha a társadalom minden egyes tagjában növekszenek a személyi adottságok, képességek a jobb teljesítmények eléréséhez, és ha tudatosul a közös szándék a jólétet megalapozó, egyre termelékenyebb munkára. Ez azonban nem elég. Előfeltétel a megélhetést biztosító bérnívó és a megfelelő foglalkoztatás, a

munkanélküliek támogatása, a dolgozók egészségvédelme, a fiatalok, a nők és az idősek segítése.¹³ Konszenzusra van szükség a társadalom által elfogadott etikai, kulturális elvek és a társadalmi jólét tekintetében. Balás Károly eszmerendszerében a szociális politika elsősorban a gyakorlatban érvényesülő „jószándékú, jóakarató világnézetet” jelenti („wohllollende Weltanschauung”).¹⁴

4. Balás Károly a *közgazdaságtan* professzora az egyetemi oktatás számára (kétkötetes) politikai gazdaságtant írt. Tudományterületét „közérdekű gazdaságtudománynak”¹⁵ nevezi, mert egyrészt a közérdeket kívánja szolgálni, másrészt mindazokat a tudományterületeket integrálja, melyek a közgazdaságtan megértéséhez, műveléséhez nélkülözhetetlenek. A politikai gazdaságtant mint „az emberi, nemzeti vagy társadalmi jólét szempontjainak tudományát” tekinti. A „cél – mint írja – a gazdasági erőforrásoknak minél tökéletesebb kifejlesztése, felhal-

mozása és biztosítása úgy a jelen, mint a jövő számára”.¹⁶

A „politikai gazdaságtan” gondolatmenete: 1. a szükségletek és a fogyasztás, 2. az érdekek és az értékek, 3. a termelés, 4. az elosztás, 5. az árak, 6. a nemzetközi kapcsolatok és 7. az egyes termelési ágak sajátosságai. Ebben a zárt logikai felépítésben bőséges helyet kapott az egyes témakörökkel kapcsolatos elméleti nézetek, irányzatok és kiemelkedő munkák ismertetése, elemző-kritikai bemutatása. Balás professzornál az egyetemi hallgató az universitas valódi légkörébe kerül: nem egyetlen nézetrendszer szűk keretébe van bezárva, hanem átfogó tájékozottságra tehet szert és ami ezzel együtt jár – gondolkodásra, mérlegelésre, azaz egyéni nézőpontjának formálására és állásfoglalásra van ösztönözve.

5. Balás Károly *Pénzügytanában* a szokásoknak megfelelően kizárólag az állami költségvetéssel, a fiskális politikával foglalkozik, és a monetáris politikát,

az emissziót és a hitelrendszert csak a költségvetési hiány összefüggésében érinti.

Jövedelemeloszlási felfogásával összhangban Balás professzor szerint „*a közjogi járulék*” ..*alapja... hatalmi kényszerrel szentesített felsőbbégi parancs*”. „*Az állam, a Köz... közjogi hatalmánál fogva az adóösszegekben mint pénzüsszegekben magánjogi fizetési hatalmat szerez*”. „*A Köz a maga jövedelmét ugyanúgy adja tovább... mint a magánemberek, lényegében ugyanolyan címeken és módokon, hogy azután magánjogi módon felhasznált jövedelmét ismét közjogi úton szerezzé vissza: »reprodukálja«.*” „*Továbbadhatja... az állam az ő magánjogi fizetési hatalmát mint adós, államadóssági kamatainak törlesztésére, vagy adósságtökéjének visszafizetésére. Továbbadhatja mint fogyasztó, használó a legkülönfélébb használati, élelmiszer- és beszerzési, katonái, hivatalai számára. Továbbadhatja mint vállalkozó munkabérek, kamatok fizetésére, mint*

munkaadó *közjogi felsőbbség* hivatalnokainak ellátására, közgazdasági, politikai akciók s ki tudja mily segélyek fedezésére. Továbbadhatja mint souverain nemzetközi jogalany méltóságának, érdekeinek előmozdítása, védelme céljából stb., stb.”¹⁷ A felsorolásból jogosan hiányolható az állam beruházásösztönzési, gazdaságsszabályozó szerepe. Balás professzor ezzel nem foglalkozik, aminthogy Keynes neve sem szerepel a tárgyalt szerzők között.

Balás professzor pénzügytanának háromnegyed részében az adókkal és az adópolitikával foglalkozik. Fontos és ma is érvényesnek elfogadott – bár napjaink gyakorlatában sokszor megsértett – alapelveket képvisel. „Senki ne legyen adóteherviselőképeségén túl megadóztatva.” Rámutat arra, hogy a nagyobb jövedelem természetesen nagyobb adózóképeséget is jelent általában, de „a növekedés aránya nem lehet csupán matematikai számítás eredménye”. „A teljesítési képesség megállapításánál...

nem nélkülözhetünk bizonyos *intuíción* sem.” „Gyakran szociálpolitikai, osztálytartalmi, politikai szempontok és helyzetek következményei is lehetnek az adóztatás mértékében elkövetett túlzások. Túlzásnak kell tartanunk pénzügytani szempontból általában az olyan adómegállapítást, mely az adóforrás lényeges sérelmével, rombolásával jár.” „Az adófokozásnak, vagyis az emelkedő adókulccsal való megadóztatásnak mintegy szociálpolitikai ellenpárja a *csökkenő adókulccsal* való, úgynevezett *degresszív* adóztatás, mely bizonyos adótárgyösszegezen alul fokozatosan csökkenő adókulcsot alkalmaz.”¹⁸ Az adóztatásnak a létszámminimumból kell kiindulni, amely „a legáltalánosabb értelemben a megélhetéshez szükséges javak legkisebb mennyiségét jelenti”,¹⁹ amely nem lehet átlagos összeg, hanem családnagyságtól és számos objektív körülménytől függően változó nagyság. Balás professzor adóteherviselő-képességi felfogása igen modern, ma is érvényes.

Balás Károly egyéni úton jár, új módon kategorizál, amikor a lakossági adókat áradók és reziduomadók körébe sorolja. Abból indul ki, hogy „többé-kevésbé pálcát tört az elmélet”, a korábbi, hagyományos felfogás felett, amely a közvetett adókat fogyasztási és a forgalmi adók szerint minősítette. Ugyancsak vitatott az egyenes adók szerinti megkülönböztetés, mivel nem az adó közgazdasági tartalmából, hanem az adófizető személyéből indul ki.

Balás professzor szerint tudományos elvi szempontból és gyakorlatilag is alapvető kérdés, hogy „az adók *oroszlánrészét* az *árakból* hasítsa-e ki az állam, mint a maga közjogi járadékát, avagy nyomon kövesse-e a külön jövedelmeké válás útján ezeket a jószágelemeket”. Az árakra, a bevételekre kivetett adókkal az állam közvetlenül a „fizetési erőt ragadja meg”. „Ebben az esetben tehát a pénzügyben kifejezett aránylag legnagyobb adómennyiségre.”²⁰ Az eladásból befolyó pénzüsszegekből, a

bruttó árbevételből hasad ki a többi jövedelemfajta – mint reziduum –, a munkabér, a járadékok – így az állam járadéka, az adó – és a vállalkozó tiszta nyeresége. Mivel a reziduumadók a hozameredményhez kapcsolódnak, így alakulásuk az állam szempontjából az áradókhöz képest bizonytalanabb.

Mindkét adófajtatípus végső soron az árösszegeből hasad ki. Az adók sokféleségére azért van szükség, hogy minél teljesebben legyenek megragadhatók a jövedelmek. A gazdasági élet egyre összetettebbé válik, és az államnak az adózásban követnie kell az új jövedelemforrások keletkezését. A gazdasági konjunktúra, a változó kereseti és vállalkozási viszonyok miatt a termelés, a fogyasztás és a jövedelem szerkezete változik, ami az adózás, az adófajta összetételét is érinti. Az adópolitika célja, hogy biztosítsa az állam számára szükséges jövedelmeket, ugyanakkor azonban kellően kimélje, konzerválja és fejlődni engedje az adóforrásokat.

Balás professzor nagy körültekintéssel vizsgálja, hogy adókatégória-rendszerében végső soron ki az adóviselő, és elemzi az adóáthárítás mechanizmusát.

Az áradók rendszerénél – ide sorolja a forgalmi, a fogyasztási adókat, a vámokat, az illetékeket – az adó „az adózók összességére nézve mint *termelési* (üzemi, megélhetési) *költség* érvényesül”.²¹ A termelési költségek részévé váló áradóknál mód nyílik a szociális és az adópolitikai szempontok együttes érvényesítésére. Az áradók a társadalom széles körében oszthatódnak el a megélhetési költségek között, amivel megelőzhető, hogy ne a létminimum körül járó szükségletkielégítésre zúduljanak rá.

A reziduumadó bizonytalan állami bevétel, mivel „csak kedvező konjunktúrák között lehet kielégítő hozamú . . . , akkor amikor a polgárok gazdálkodása általában és az adóalanyok túlnyomó többségénél számottevő tiszta jövedelmekkel, fölöslegekkel, nyereségekkel végződik”.²²

Balás professzor jól látja az adózás és a gazdasági élet szoros interdependenciáját. Arra a következtetésre jut – és ezt fejt ki akadémikusi székfoglalójában –, hogy az államnak – már csak öns érdekeit követve is – elő kell segítenie a nemzetgazdaság tartós fejlődését – mint írja: a „csereforgalom” minél kedvezőbb alakulását. „Ebben a tekintetben nem lehet közömbös, hogy kikre van bízva az adófizetők által összehozott anyagi eszközökkel való gazdálkodás.” A közéleti etika, az adófizetők „anyagi áldozataival való legjobb sáfárkodás, vagyis az államháztartás optimumának kialakulása közérdek”.²³

Balás Károly professzor nemzetközi-leg elismert tudósként maradt meg emlékezetünkben. Nemcsak iskolateremtő oktató és közgazdász, hanem humán gondolkodású, a társadalmi megértésen, és hazája fennmaradásán és gyarapodásán munkálkodó elme volt.

JEGYZETEK

- ¹ BALÁS KÁROLY: *Ár-adók és residuum-adók*. MTA-Székfoglaló értekezés. Bp. 1931.
- ² BALÁS KÁROLY: *Politikai gazdaságtan* (Közgazdaságtan). I-II. rész. Bp. 1922.
- ³ BALÁS KÁROLY: *Pénzügytan*. I-II. Bp. 1933-1935.
- ⁴ BALÁS KÁROLY: *A népesedés* (Közgazdasági tanulmány). Bp. 1905. I.
- ⁵ *Politikai gazdaságtan*. 6-7.
- ⁶ *A népesedés*. 69.
- ⁷ I. m. 477.
- ⁸ I. m. 532.
- ⁹ I. m. 517.
- ¹⁰ *A jövedelemeloszlás fő ágai a kapitalizmus korában – Fejezetek a politikai gazdaságtan köréből*. Első rész. Bp. 1913. 17.
- ¹¹ I. m. 18.
- ¹² I. m. 432.
- ¹³ *Die Grundlage der Socialpolitik*. Jena, 1926. 130-133.
- ¹⁴ I. m. 16.
- ¹⁵ *Politikai gazdaságtan*. 8.
- ¹⁶ I. m. 11, 16.
- ¹⁷ *Pénzügytan*. 30, 33, 34.
- ¹⁸ I. m. 66, 68, 71, 81.
- ¹⁹ I. m. 134.
- ²⁰ I. m. 150, 153.
- ²¹ I. m. 155.
- ²² I. m. 156.
- ²³ I. m. 702, 699, 704.

Hazánkban a klasszikus közgazdaságtan szellemi teljesítményeit csak bizonyos lemaradással ismertük meg, még legkiválóbb gondolkodóink is inkább csak nevelkedtek e tanokon, mintsem – akár csak kis mértékben is – továbbfejlesztették volna azokat. Ez a társadalmi okokból érthető lemaradás a 20. század beköszöntével jelentősen csökkent, a két világháború közötti időszakra pedig gyakorlatilag megszűnt, köszönhetően egy európai műveltségű és gondolkodású tudósnemzedéknek, mely nemcsak mohó tudásszomjjal olvasta a legkiválóbb angol, német, francia és más nemzetiségű közgazdák munkáit, hanem maga is olyan eredeti megoldásokat tartalmazó tanulmányokat, szintetizáló, elfogulatlan rendszerező munkákat alkotott, me-

lyekre Európa gondolkodói széles körben felfigyeltek. E tudósnemzedék legkiválóbb személyiségeivel szemben fennálló adósságunk óriási, ez az ülészak azt érdemben nem csökkenti, nem adhat elégtételt e tudósoknak:

– az emberi méltóságukon esett sérelemért, méltatlanságokért,

– tudományos-szakmai karrierjük megtöréséért (és ami a leginkább megbocsáthatatlan és nem is elsősorban őket érinti),

– azért, hogy az általuk európai szintre emelt közgazdasági ismeretek adminisztratív okokból nem válhattak a gazdasági életbe belépő közgazdászgenerációk tudásává, alkotó erejévé.

A visszaemlékezés, a tiszteletadás pillanataiban az értékelésnél túlzásokba eshetnénk; ezt elkerülendő egy kortárs, Kornis Gyula szavait idézem Navratil Ákossal kapcsolatban: „Páratlan elmélyedéssel, szintetikus erővel és szorgalommal írt *Közgazdaságtana*, mint legfőbb életműve, az egész közgazdasági

élet jelenségeit összefüggő egységes egészbe, valóban rendszerbe foglalja, amelyben minden mindennel szervesen és logikusan összefügg: a fogyasztás, a termelés, a forgalom, a tulajdon, a jövedelem és konjunktúra elmélete sorban mint jól egybekovácsolt láncszemek kapcsolódnak egybe. Az egész nemzetközi legújabb irodalom anyagát kritikailag megrostálva, kristálytiszta értelmű szerves és egységes elméletté csiszolja. Bármely nagy nemzet tudománya büszke lehetne erre a hatalmas műre.”¹

Tanulmányom azt kívánja alátámasztani, hogy Kornis méltató szavai mentesek a túlzásoktól. Navratil közgazdasági rendszerét nemcsak a korabeli, hanem a mai közgazdasági ismeretek szintjén is értékelem. Bár ez utóbbi kritériumrendszer alkalmazása méltánytalannak tűnik, mégis mellette döntöttem: Navratil tudományos nagyságát éppen az bizonyítja, hogy még egy félévszázad távlatából is van aktuális mondanivalója számunkra!

Tudományos habitusának azon vonásai, amelyek meghatározó, iskolateremtő egyéniséggé érlelték, amelyek időtállóvá tették életművét, a következőkben foglалhatók össze:

a) Navratil Ákos nem csatlakozott a közgazdaságtan egyik iskolájához sem. Mindegyik eszmeáramlat nézetrendszerét kellő távolságból, kritikai fenntartásokkal, a nélkülözhetetlen szkepticizmussal szemlélte. A közgazdaságtan mint rendszer szerves fejlődését tekintette szükségyszerűnek, fellépett a régi tételeket elvető „extravagáns” teóriákkal szemben. 1927. november 21-én olvasta fel akadémiai székfoglalóját, melyben egyértelműen megfogalmazta ars poeticáját: „Nézetem szerint a közgazdaságtannak... legközelebbi és sürgős feladata nem új elméleteket felállítani, hanem a régi igazságokra támaszkodva a téves, új elméleteket kiirtani.”² Kötődött a klasszikus angol közgazdaságtan-

hoz, de olyan területeken, ahol a tudományos evolúció meghaladta annak nézeteit, túl is lépett rajta.

b) Navratil különbséget tesz a gazdasági élet elemi és összetett (másodlagos) jelenségei között, melyekből az előbbiek általános, az utóbbiak a jogi rendtől függő, rendszerspecifikus jelenségek. Ez szükségszerűen történelmi szemléletet ad értekezéseinek, szemben a korabeli (és sok vonásában a mai) mikroökonomia funkcionális-statikus felfogásával. Navratil professzor 1901-ben írt először könyvet a gazdasági élet elemi jelenségeiről, s ezt az elemzési módszert kifejlesztve érett munkáinál is mértékadónak tekintette, alkalmazta.

c) Nagyon ritkán választja a „ceteris paribus” módszert, elemzései sok faktor figyelembevételére alapulnak, a hatóanyagok különféle lehetséges kombinációival számol. Ez a szemléletmód nem egyeztethető össze a matematika kettő vagy kevés számú független változót alkalmazó módszerével.

d) Speciális vonásnak tűnik tartózkodása a matematikai módszerektől. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a közgazdaságtant és a pénzügytant alapvetően jogászképzésben oktatta, így a közgazdasági nézetek verbális kifejtése lényegében nélkülözhetetlen volt. Ez a módszertani alapállás tartalmi pozitívumokat is rejtett. Megóvta Navratilt attól a problémától, amit volt tanítványa, Káldor Miklós vet fel a neoklasszikusokkal kapcsolatban: „Az úgynevezett »neoklasszikus« iskola minden közgazdájának közös, valóban alapvető, mely meggyőződése, hogy a decentralizált gazdasági rendszerek viselkedésének logikailag következetes magyarázatához az általános egyensúlyelmélet az egyetlen és kizárólagos kiindulópont. Ez a meggyőződés tartotta fenn az elméletet annak ellenére, hogy alapfeltevéseinek önkényessége növekedett . . . , amit a logikai következetesség kívánalmainak mind pontosabb felismerése kényszerített művelőire . . . Az »állványzat« . . . való-

jában az elmélet minden egyes újrafogalmazásával erősebb és átláthatatlanabb lesz, és egyre bizonytalanabb, hogy szilárd építmény áll-e mögötte.”²³ Navratil saját szavaival így vázolta a problémát: „Az egészen egységes jellegű elméleti közgazdaságtanok, minők főleg a matematikai irányzat főművei, csak úgy tudják fejtegetéseik keretén belül a módszerbeli és elméleti egységet megővni, hogy a gazdasági életnek azokat a jelenségeit, amelyek az egységes keretekbe nem illenek be, figyelmen kívül hagyják, nem beszélnek róluk . . . Ilyen erőltetett elméleti egységességre annál kevésbé törekszünk, mert az nem jelent egyet a gazdasági élet *egységes szemléletével*.”²⁴

NAVRATIL ÁKOS
KÖZGAZDASÁGI RENDSZERÉNEK BEMUTATÁSA

Miként Kornis Gyula szavaiból is kiderült, Navratil Ákos tudományos munkásságát alapvetően kétkötetes *Közgaz-*

daságtana (együtt 1431 lap) fémjelzi. A nagyszabású, elméletileg letisztult mű első kötete 1933-ban jelent meg (az Akadémia Chorin-díjjal jutalmazta), második kötete 1939-ben került az érdeklődők kezébe. Navratil közgazdasági rendszerének bemutatásakor *Közgazdaságtana* mellett *A gazdasági élet elemi jelenségei*, *Valutánk helyreállítása*, *Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban*, *Jogászai szemlélet a közgazdaságtanban*, *A modern háború és a gazdasági élet*, *A nemzeti vagyon sorsa háborúban*, valamint *A neo-szocializmus konjunkturápolitikája* című munkáira támaszkodom.

A termelés célmeghatározása

Navratil Ákos első tudományos lépései is jelzik, hogy nagy tisztelője a klasszikus angol közgazdaságtannak, ugyanakkor fogékony az új elméletek iránt, bár azokat kritikusan fogadja. Ennek megfelelően soha nem fogadta el maradéktalanul a határhaszon-elméleti iskolák tani-

tásait, alapvető hiányosságokat látott mind az introspektív kardinalizmus, mind az introspektív ordinalizmus mérési módszereiben. Közgazdasági rendszerének megalapozásában a szükségletek tárgyalásából indul ugyan ki, de jellegzetes egyéni szűrőn tisztítja meg a nevezett iskolák tételeit. Elfogadja Gos- sen szükséglettelítődési törvényét – az a „szükségletek élettanának legfontosabb törvénye” szerinte –, ugyanakkor dinamikus szemléletmódjának megfelelően hangsúlyozza a szükségletek fejlődésének, finomodásának folyamatát. Szakit a határhaszon-elméletek, illetve még korábbról Bentham szélsőséges individualizmusával, s polgárjogot biztosít a közszükségleteknek. „... a társadalom felismert szükségleteinek jó része elválík – írja – az egyéni szükségletektől, illetve felülemelkedik ezeken, és mint *közszükséglet* tesz számot.”⁵

A megtermelt javak csoportosításánál Navratil alkalmazza a bécsi iskola terminológiáját az elsőrendű, illetve a maga-

sabbrendű javak relációjában, nagy súlyt helyezve a különféle cikkek közötti komplementer és konkurens viszonyra.

Axiómaként kezeli, hogy a „*javaknak mérhető gazdasági jelentősége az érték*”. A megfogalmazásban a hangsúly a mérhetőségen van. A mérés kétféleképpen történhet, élvezettel és áldozattal, de a kétféle közelítés szükségszerűen azonos eredményre vezet. Ennyiben az amerikai közgazdák – többek között Patten – felfogását követi. Leszögezi, hogy „az érték mivoltát helyesen felderíteni csak a határhaszonelméletnek sikerült. De az kevésbé bizonyos, hogy az értékszámítás módjának terén is hasonló sikerek kísérik-e.”⁶ A finoman megfogalmazott szkepszis mögött az húzódik meg, hogy a határhaszon-elmélet nem képes praktikusán közelíteni a problémát. Az érték mérését az áldozattal, a ráfordításokkal látja megoldhatónak.

Navratil Ákos jelentős mértékben old az egyén hedonista motivációján. Az egyén nem precíz homo oeconomicus:

fogyasztása lehet fukar, takarékos, fényűző vagy pazarló. Bizonyos sejtések, utalások felfedezhetők az utóbbi években divatossá vált fogyasztásemelésekkel összefüggésben. „... az életmód a jövedelem változásait nem követi szolgailag ... a jövedelem múlt emelkedésével nem szabad emelkednie. ... Viszont a jövedelem csökkenésével nem süllyed azonnal... A magángazdaság, ha gazdasági helyzete rosszabbodik, társadalmi helyzetét legalább látszólag fenn igyekszik tartani, és ezt életmódja megtartásával iparkodik elérni.” Ebben a rövid idézetben a mai permanens-, illetve relatívjövedelem-hipotézis egyik fontos mozzanata rejlik.

A termelési tényezők elemzése

A szükségletek, javak, fogyasztás triászának elemzése után Navratil rendszerében a termelés problematikája következik. A termelés elemi gazdasági kritériumának a produktivitást, magángaz-

dasági motívumának a jövedelmezőséget tekinti.

A termelési tényezők között a munka szerepét különlegesnek minősíti. Mint eleven termelési tényező, a munka esetében a jószág használata nem választható el magától a jószágtól. A munka megmaradása, folytonos újraképződése érdekében a munkaviszonynak erkölcsi tartalommal kell megtelnie. Ennek alapját a vállalkozó és a munkás közötti érdekazonosság képezheti. Navratil e – korában meglehetősen szokatlan – tételét dinamikus aspektussal magyarázza. A termelés fokozódó hatékonyságát, jövedelmezőséget a munkás és vállalkozó együttműködése biztosíthatja. Hangsúlyozza ugyanakkor e potenciális lehetőség kihasználásában a szakszervezet feladatát, sőt, ennek érdekében – ideálizálva az állam szerepét – még az állami intervenciálást is megengedhetőnek tekinti.

A munkapiac ábrázolásában Navratil Ákos integrálta kora legmodernebb el-

méleteit, illetve bizonyos szempontból meg is előzte azokat. A *szegmentált munkapiac* teóriáját fogalmazta meg, egyértelműen explicit formában. Mind a munka iránti kereslet, mind a kínálat relációjában elemezte azokat a tényezőket, melyek következtében a „munkapiac darabokra szakad, ... a gazdasági élet fejlődésével a munka helyettesíthetősége is mind nehezebbé válik, a munkásszámok száma nő, és a munkapiac kínálati mennyisége sok *egymással nem versenyző csoportra szakad*. ... a munkapiac ... egyes részei ... szinte áthághatatlan korláttal vannak egymástól elzárva.”⁸

A munka iránti keresletet – Keyneshez hasonlóan – az áruk iránti összkeresletből vezeti le. „A termelő-alkalmak száma, e szám növekedése a termelés kiterjesztésének lehetőségeitől ... az árupiac keresleti viszonyaitól függ.”⁹

A munkanélküliség kérdését komplexen szemléli. Kiemeli, hogy a „munkátlanság miatt nemcsak a munkások

szenvednek, hanem az egész társadalom”. Helyesli ezért az állami beavatkozást, azt, hogy az állam a „munkapiacot szervezni igyekszik”.

A munkapiacon meghatározódó bér Navratil professzor szerint eltér az „eszményi” bértől, ez utóbbin a munka háttértermelékenységének megfelelő bért értve. Ezen az alapon „A termelékenységi elmélet csak általános irányítót ad arra nézve, hogy a munka terméke szerint kellene a munkást javadalmazni.”¹⁰ A valóságban azonban ez az összefüggés nem jut érvényre, így munkabér-magyarozatként nem tartja kielégítőnek a háttértermelékenységi elméletet.

E kérdéskör kapcsán szeretnék egy rövid kitérőt tenni. A neoklasszikus közgazdák többsége igyekezett bagatellizálni, illetve külső okokkal magyarázni azokat a tényeket, amelyek ellentétben álltak elméleti megállapításaikkal. Navratil – nem lévén elfogult sem egy elmélet, sem egy módszer irányában – tárgyilagosan rámutat a feszültségekre, ellent-

mondásokra, s bátran levonja a következtetést az elméleti magyarázat hiányosságait illetően. Jó értelemben vett eklekticizmusa egyúttal lehetőséget nyújt a probléma más elméleti összefüggések alapján történő magyarázataira.

Visszatérve a termelési folyamat tényezőihez, Navratil – a természeti tényezőkkel kapcsolatos szokásos áttekintés után – részletesen foglalkozik a tőkével. Tőkén – idézem – a „termelésre szánt javakban rejlő termelőerőt” érti, mely a „termelés anyagában, illetve ennek az anyagnak a tömegében és a termelés eszközeiben nyilatkozik meg”.¹¹ A tőkefogalom nála elemi jelenség, minden gazdaságban létezik. Végső soron a tőkét azonosítja a fizikai tőkejavakkal, fellépve a tőkefogalom immaterializációját hangoztató elméletekkel szemben, pedig az ellenfelek között nem kisebb tekintélyek találhatók, mint Marshall, Schumpeter vagy a magyarok közül Heller Farkas, Balás Károly.

A termelési tényezők hozadékalakulását tekintve meglehetősen konzervatív – vagy korában nagyon is modern – Navratil Ákos felfogása. A természet és a munka hozadéka csökkenő, a tőkéé, valamint a vállalkozó munkájáé növekvő. A növekvő hozadék feltevése összhangban van Piero Sraffa 1926-ban publikált nagy jelentőségű tanulmányával. Navratil professzor egész közgazdasági rendszerének meghatározó pillére ez a tétel.

Az áralakulás problematikája

Navratil közgazdasági rendszerének közvetkező része a piacra vitt áruk árának alakulása. E tekintetben is visszanyúl az angol klasszikusokhoz, értelmezve a természetes és a piaci árat. „Természetes ár az az ár, mely az ártényezők akadálytalan, szabad játékának eredményeként alakul ki zavaró körülmények behatása nélkül. Ezzel szemben a piaci ár éppen ezen utóbb említett körülmények behatása alatt kialakult, mindenkori, a való életben mutatkozó ár.”¹²

Az áru piacot nem tekinti homogén, egységes mechanizmusnak, a piac „a valóságban mindig szakadozott”, ugyanakkor minden kereslet és kínálat hat a többire, így a piacok és az árak interdependenciája érvényesül. Dinamikus szemléletmódja következtében az árak közötti időbeli kapcsolatot is fontosnak tekinti.

A matematikai módszert mellőzve, nem határozhatja meg egy-egy áru fajta konkrét egyensúlyi árát a keresleti és kínálati függvény metszéspontja ordinátaértékeként. Ez a parciális közelítés egyébként is ellentétben lenne a piacok közötti interdependenciális kapcsolatok hangsúlyozásával. Konkrét árak helyett árhatárokat állít fel. A korábban elmondottak alapján e vonatkozásban nem választhatja Böhm-Bawerk határpárjait, ezért még régebbre, Herrman árelméletéhez tér vissza, azt modernizálja. Kijelenti, hogy „a termelői költségeknek az alsó árhatárra nézve irányító (de azért nem az áralakulás alsó határát megálapító!) szerepe nyilvánvaló.”¹³

Navratil meglehetősen részletesen foglalkozik az áralakulás lelki tényezőivel. Az ijedelem (pánik) alapján az azt tekinti, ha a vevők a szűkülő kínálatot vagy az eladók az erősen redukálódó keresletet tartják valószínűnek. Ennek megfelelően szélsőséges áralakulás jöhet létre. Lelki tényezőnek minősíti a vevő részéről mutatkozó könnyelműséget, alkudni nem akarást, az eladó részéről „a reklámot, a hazai ipar jelszavá vált pártolását”. Erkölcsi szempontok okozzák bizonyos megvetett foglalkozások nagyobb jövedelmezőségét. Éppen így „a büntetéstől való félelem a tiltott, illetve a zúfgórgalom magasabb árait”.¹⁴

Nem hisz a tökéletes piacok létezésében. „Mihelyt a versenybe kerülő, illetve a piacon az áralakulás során egymással szembenálló felek gazdasági ereje nem teljesen egyenlő, a *verseny tökéletlen*, a gazdasági küzdelem nem szabad, hanem akadályozott. Márpedig két teljesen egyforma erejű egyén a gazdasági

életben nem található. Így a verseny sem szabad köztük sohasem. *A magára hagyott, a szabadjára engedett gazdasági élet éppen a verseny szabadsága tekintetében belső ellentmondást rejt magában.*”¹⁵ Hangsúlyozza, hogy „éppen a szabadverseny alakítja ki a monopol-helyzeteket... Ez a gazdasági törvény különösen ott érvényesül erősen, ahol a termelés kiterjesztésével, az üzemek nagyobodásával a termelés költségei inkább csökkennek”. A monopolhelyzetek különböző típusait áttekintve megállapítja: „A monopolhelyzetek fokozatosságából következik, hogy ez alapon *bármely egyszerű gazdasági viszonylat* egy vele szemben álló, más viszonylat szempontjából *a legtöbb esetben monopoljellegűnek* lesz mondható. Ehhez csak az szükséges, hogy a két oldalon megnyilatkozó társadalmi, illetőleg gazdasági nyomatók különbözőek legyenek.”¹⁶ Amennyiben megjelenik ez a társadalmi-gazdasági erőfölény, annyiban az tartósan kihat Navratil szerint a termékek áralakulására is.

A tőke – pontosabban Navratil felfogásában a fizikai tőkejavak – a gazdaság elemi jelensége, míg a pénz megjelenésének feltétele a magántulajdon. Emiatt „a tőke nem azonosítható rövidesen a pénzzel, és a pénz sem mondható rövidesen, minden körülmények között, tőkének”.¹⁷ Átveszi a neoklasszikusok gondolatát, miszerint a pénz fátyol, mely miatt a gazdasági élet jelenségei csak nehezen ismerhetők fel. Túl is lép azonban a neoklasszikus, sőt a mai monetarista felfogáson is, mivel leszögezi, hogy „semleges, közömbös pénz (neutrales Geld) a gazdasági életben nincs”.¹⁸ Másutt részletesen kifejti ennek okait: „A gazdasági élet jelenségeinek a szerves összefüggéséből következik, hogy semmi, ami a pénz világában mutatkozik, ami a pénzzel, vagy a pénzre vonatkozólag történik, nem lehet hatás nélkül a gazdasági élet egészére.”¹⁹ Navratil éppen ezt a tulajdonságot veszi alapul,

amikor a monetáris politika esélyeit felvázolja, mérlegeli.

Pénzelméletét tekintve a metallizmus híve, s e felfogásnak megfelelően a pénznek belső értéket tulajdonít: „a gazdasági élet értékes jöszágot, valami olyant fog pénzzé tenni, aminek benső, anyagi értéke van, ami állandóan és biztosan, más módon is szolgálhat emberi szükségletek kielégítésére”.²⁰ Ebből a felfogásból következik az is, hogy Navratil Ákos a bankjegyet nem tekinti pénznek. Talán ez a nézet egész közgazdasági rendszerének legkonzervatívabb eleme. Abban az esetben viszont, ha a bankjegy nem pénz, akkor a bank sem teremthet műveleteivel pénzt. A hitel nem pénzteremtés, hanem vásárlóerő ideiglenes átengedése. Ez lehetővé teszi a fizikai tőkejavak koncentrációját, a nagyüzemi, hatékony termelést. Eszerint: „A hitel útján tehát meghatározódhatnak a tőkék termelő tényezői ereje.”²¹ Pontosan ez a hatékonyságnövekedés az, ami megteremti a kamatfizetés forrását. Az ok,

aminek következtében a hitelező igényli a kamatot, a rendelkezésről való ideiglenes lemondás, a várakozás. „A kamat ugyanis a tőke átengedésének, a tőke használatának az ára.”²² Ennek ellenére nem tartja a konjunktúrapolitika optimális eszközének a kamat radikális csökkentését. E témában is erősen polemizál Keynes-sel – akinek *Általános elméletét* úgy tűnik, nem olvasta a *Közgazdaságtan II.* kötetének nyomdába adásáig. Paradox módon a *Treatise on Money* szerzőjével szemben több olyan érvet fogalmaz meg, amelyek az *Általános elméletben* kerülnek kifejtésre.

Konjunktúraelmélet

Bármily meglepő is, Navratil a konjunkturális hullámzásokat még 1939-ben is a gazdaság normális, szükségszerű, a fejlődés irányába mutató jelenségének tekintette. „... a konjunktúrahullámzás vonala nem körforgásszerű, hanem olyan, amelynek során a gazdasági élet

felfelé, előre halad. Ezenkívül a konjunktúrahullámszakasza és depressziós völgye azoknak az előnyöknek az ára, amelyeket a hullámvonal felfelé törekvő szakaszában élvez a gazdasági élet. Ezekről az előnyöktől az előtűk járt és az őket követő bajok éppen úgy elválaszthatatlanok, mint a fénytől az árnyék. Nem valószínű, hogy az emberiség a teljesen ciklus nélküli gazdasági élet egyhangúságát szívesen vállalná cserébe a konjunktúraátalakulással járó mai életért, melyben mindig előtte állhat a konjunktúrahullám felfelé törő szakaszának csábító és reményt adó képe.”²³

A gazdasági egyensúly megbomlásának okát – Keyneshez hasonlóan – az összkereslet alakulásában látja. A megtakarítások kérdésében ugyanakkor a neoklasszikusokéhoz közeli álláspontra helyezkedik. Bár a megtakarítások korlátozzák a gazdasági élet szereplőinek keresletét, de ezt nem tekinti különösebb problémának, mivel úgy látja, hogy

a megtakarításokat felszívhatja a termelő fogyasztás. Meghaladja ugyanakkor a neoklasszikus felfogást annyiban, hogy a megtakarítás egyedüli motiváló tényezőjének nem a kamatot tekinti, hanem – mint írja: „*Az embert testi és lelki tulajdonságai készítetik rá, hogy takarékoskodjék.*”²⁴ A gazdasági élet akkor alakulhat egészségesen, ha a fogyasztó takarékoskodik, a bank tőkésít és a vállalkozó befektet. Számol ugyanakkor a *meddő takarékoskodás* jelenségével, mely esetben a jövedelmet kincsként felhalmozzák, illetve tétlenül bankban hevertetik.

Navratil a pénznek megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít, mint vásárlóerőt összekapcsolja a kereslettel. Ezen az alapon – I. Fisherhez hasonlóan – arra a következtetésre jut, hogy az állam által igazgatott pénz esetén elkerülhetők a súlyosabb válságok. „*Az állam hivatalos pénze*, melyet az állam éppen konjunktúrapolitikai okokból is igazgathat, magától értetődően nem jöhet szóba ... konjunktúra-ok gyanánt.”²⁵ Sokkal ki-

sebb azonban az állam befolyása a hitel-pénzre, amely – ha nem is oka a konjunktúrahullámzásoknak –, de kiszolgálja az ingadozó termelést. A gazdaságban – mint már kitértünk rá – szükségszerűnek tartja Navratil a konjunktúrahullámokat, de csak olyan mértékben és intenzitással, amelyet endogén gazdasági okok tesznek szükségessé. A külső okok által indított hullámzásokat célszerűnek tartja korlátozni, illetve megszüntetni. Ebben látja elsősorban a konjunktúrapolitika létjogosultságát.

Korábban óriási politikai bátorságot igényelt az, amit Navratil professzor a neoszocializmus konjunktúrapolitikájáról írt: „A szociálpolitikai célt erősen előtérbe állító, szinte azt mondhatnám, a szociálpolitikai céllal takaródzó ez a pszeudo-konjunktúrapolitika, mely a jövedelem-eloszlás megváltoztatásával akar célt érni és közvetlen eszközül esetleg a vagyon erős megadóztatását is használja, közvetve pedig diszkrimináló árpolitikával és pénzigazgatással dolgo-

zik...”, nem képes a kitűzött célját megvalósítani. „A neo-szocialista gazdaságpolitikai rendszerek sem tudják azonban a konjunktúrahullámzást megszüntetni és ezzel a válságokat kiküszöbölni a gazdasági életből. Ezt a célt csak akkor érhetnék el, ha ők is éppen úgy hajlandók volnának leegyszerűsíteni a gazdasági életet, amint ezt például a tőkét egyáltalán nem használó, egészen primitív kommunizmus tenné.” Ezek a rendszerek azonban hirdetik a vállalkozás szabadságát. Navratil véleménye erről az alábbi: „Meghagyná a vállalkozó kezdeményező szabadságát, de cselekvését mégis az állam ellenőrző parancsa alá helyezné. Mindkét európai nagy, neo-szocialista rendszer [a német és az olasz – O. S.)] gazdaságpolitikai kánonjai között első helyen áll az a tétel, hogy az új rend a vállalkozó kezdeményező erejét nem kívánja megbénítani, ettől inkább sokat vár, de csak a köz érdekében engedi azt érvényesülni. Nehéz azonban az olyan vállalkozót elképzelni, aki kezde-

ményezzen, ha ezt nem teheti a saját érdekében . . .” Az állam beavatkozása a konjunktúrahullámszinttel teljes megszüntetése érdekében meddő vállalkozás, mert annak okai a gazdaság belső természetében gyökereznek. „. . . még ezzel az elképzelhető legmélyebb beavatkozással sem érne az állam feltétlenül célt, mert ilyenkor is érvényesülnének a konjunktúrapolitikának a termelőtényezők, különösen a tőke természetéből folyó azok az akadályai, amelyek az állami élet tökéletes érvényesülését fölöttébb megnehezítve, az eredményt kétségessé tennék.” A gazdaság nem juthatna paretoi optimális helyzetbe, mivel: „A tőkék helytelen alkalmazása, amit a német Kapitalfehleitung-nak nevez, a neo-szocializmus világában sincs kizárva.”²⁶

Az állam gazdasági szerepe

Navratil közgazdasági rendszerében a piacok nem teremtenek tökéletes egyensúlyt, nem hoznak létre paretoi optimá-

lis állapotot. A gazdasági folyamatok tényleges mennyiségi paraméterei tipikusan eltérnek egyensúlyi nagyságaiktól. Mivel a piacot monopolelemek, gazdasági erőkülönbségek jellemzik, az értékek tartósan egy irányban különbözhetnek az egyensúlyitól. Ez a szituáció indokolja az állam gazdasági interveniálását. Navratil ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Mihelyt érezhetővé válnak a gazdasági életben a szabad verseny kellemetlen következményei, és mihelyt nyilvánvalóvá lesz az is, hogy a magángazdaságoknak a verseny okozta hátrányok leküzdésére irányuló, egyesülő törekvései a közgazdaság egésze szempontjából üdvös eredménnyel nem járnak, előtérbe lép az állam tevékenysége a gazdasági szabadküzdelem hátrányainak ellensúlyozására, illetve a verseny okozta bajok megszüntetésére.”²⁷

„A gazdasági liberlizmus korában azt tanították, hogy amennyiben az állami beavatkozás bizonyos fokig érvényesülni kénytelen, ezt mint szükséges rosszzat

el kell viselni.” Ezzel szemben Navratil Ákos hangoztatta az állam szélesebb körű interveniálásának jogosultságát a munkapiac szervezése, a gazdasági teljesítmények hullámvászásának mérséklése téren. A neoszocializmus előretörése azonban megváltoztatta a gondolkodásmódot. Navratil professzor ettől kezdve a túlzott beavatkozás elleni harcot tekintette alapvető feladatának. Bizonyos elkeseredéssel írta: „Ma nincs kérdés se nálunk, se másutt, akár politikai, akár gazdasági legyen az, melyet bárki is a »szociális szempont« figyelembevétel nélkül kívánna tárgyalni. Ez mind vágyakozást jelent az állami beavatkozás után.”²⁸

Navratil professzor helyesen vázolta fel azokat a lehetőségeket, amelyek azóta – sajnos – ténnyé objektiválódtak, amelyek a túlzott állami interveniálásból következhetnek. „Soha sem szabad elfelejteni, bármennyire antiszociálisnak, társadalomellenesnek hangozzék is ez a megállapítás első hallásra, hogy a gyengének minden olyan védelme, amely az

erős rovására történik, a tőkekeletkezést akasztja meg, és így további hatásában a munkájához tőkére szoruló szegény embert sem sújtja kevésbé, mint azt, akinek a vagyongyűjtését teszi lehetetlenné.”²⁹

Navratil Ákos „középutas” az állami interveniálás megítélése tekintetében. A neoszocializmus és a kommunizmus ésszerűtlen mértékig fokozta az állami beavatkozást. A kiemelkedő tudós egész rendszeréből viszont az következik, hogy az állam gazdasági szerepvállalása – bizonyos keretek között – indokolt. Ez felfogható úgy is, mint üzenet a mának. Befejezésként nézzük egy másik kiemelkedő kortárs és pályatárs, Heller Farkas szavait Navratil professzorról: „Navratil munkájában a pontosságot és a precizitást szerető egyénisége tükröződik vissza úgyszólván minden lapon. A munka elejétől végéig a legnagyobb gondossággal és pontossággal van megírva. Semmi sincs benne egyszerűen odavetve anélkül, hogy a szerző komolyan végig ne

gondolta volna, és semmi sincsen benne elnagyolva. A szerző nem röstellte a tárgyalat kérdéseknél az irodalomnak a legmesszebbmenő pontossággal való felkutatását. Az egyes fejezeteknél gyűjtött irodalmi áttekintés, mely nem szorítkozik tisztán a címek felsorolására, szinte teljesnek mondható, ami tudományunkban az irodalom óriási kiterjedésénél fogva nem könnyű dolog.”³⁰

NAVRATIL ÁKOS ÉLETRAJZI ADATAI

Navratil Ákos pesti orvoscsalád gyermekeként született 1875. május 20-án. Apja, Navratil Imre professzor orvosi szakirodalmi munkásságáért, gyakorló orvosként, illetve egyetemi oktatóként elért eredményeiért – több más elismerés mellett – „szalóki” előnévvel magyar nemességet, majd udvari tanácsosi címet kapott. Navratil Ákos gimnáziumi tanulmányait a kegyesrendieknél folytatta, jogi végzettséget a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, illet-

ve Berlinben szerzett. 1899-ben *promotio sub auspiciis regis* – a király pártfogása alatt – avatták doktorrá. 1902-ben Budapesten magántanári képesítést szerzett közgazdaságtanból.

1904-től a Kassai Jogakadémián a közgazdaságtan, a pénzügytan és a magyar pénzügyi jog tanára, majd 1905-től a Kolozsvári Egyetemen a közgazdaságtan és a pénzügytan nyilvános rendkívüli, 1909-től nyilvános rendes tanára. 1918-tól – Földes Béla utódként – a Pázmány Péter Egyetem nyilvános rendes tanára egészen 1948-ig, s ugyancsak átvette a Földes által 1879-ben alapított Közgazdasági szeminárium igazgatói posztját, melynek többek között Balogh Tamás és Káldor Miklós is hallgatója volt. Már 1895-től jelentek meg könyvismertetései a Nemzetgazdasági, majd a Közgazdasági Szemlében, szócikkeket írt a Közgazdasági Lexikon számára. 1898-ban az Egyetem pályadíját nyerte el *Smith Adám rendszere és ennek bölcséleti alapjai* című dolgozatával.

Kiteljesedő tudományos tevékenysége elismeréseként 1927. május 5-én az Akadémia levelező tagjává választották, 1939. május 12-én pedig az Akadémia rendes tagja lett. 1945–46-ban az igazgatótanács tagjaként tevékenykedett, majd 1949. november 29-én tanácskozó taggá minősítették vissza. A félévszázados, magas ívű kutatói és oktatói pálya 1948-ban drasztikusan megszakadt, majd a következő évben az őt ért méltatlanság lelkileg is megtörte a hetvenes éveit taposó tudóst, aki alig három év „számkivettség” után, 1952. február 29-én elhalálozott.

JEGYZETEK

- ¹ KORNIS GYULA: Tudós fejek. Bp. 1942. 54.
² NAVRATIL ÁKOS: Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban. Bp. 1928. 56.
³ KÁLDOR MIKLÓS: Az egyensúlyi közgazdaságtan alkalmatlansága. In: Gazdaságelmélet – gazdaságpolitika. Bp. 1989. 64–65.
⁴ NAVRATIL ÁKOS: Közgazdaságtan I. Bp. 1933. 25.
⁵ I. m. 52.
⁶ I. m. 68, 72.

- ⁷ I. m. 114.
⁸ NAVRATIL ÁKOS: Közgazdaságtan II. Bp. 1939. 295.
⁹ I. m. 312–313.
¹⁰ I. m. 280.
¹¹ Közgazdaságtan I. 187.
¹² I. m. 295.
¹³ I. m. 311.
¹⁴ I. m. 336.
¹⁵ Közgazdaságtan II. 746–747.
¹⁶ Közgazdaságtan I. 343, 347.
¹⁷ Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban. 25.
¹⁸ Közgazdaságtan II. 435.
¹⁹ I. m. 667–668.
²⁰ Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban. 26.
²¹ I. m. 43.
²² Közgazdaságtan II. 447.
²³ I. m. 732.
²⁴ Közgazdaságtan I. 211.
²⁵ Közgazdaságtan II. 666.
²⁶ Az idézeteket sorrendben I. NAVRATIL ÁKOS: A neo-szocializmus konjunktúrapolitikája. Bp. 1942. 58, 49, 48, 47.
²⁷ Közgazdaságtan II. 767.
²⁸ A neo-szocializmus konjunktúrapolitikája. 63.
²⁹ I. m. 59.
³⁰ HELLER FARKAS: Navratil Ákos közgazdasági rendszere. Közgazdasági Szemle 1935/5. 379.

KÖVES PÁL
THEISS EDE

Theiss Edét 1948-ban egyetemi hallgatóként és Theiss professzor előadásainak gyorsírójaként ismertem meg. Jelen előadás megtartásához saját emlékeim, valamint Theiss Edéné által 1989-ben egy kiállítás rendezése alkalmából rendelkezésemre bocsátott dokumentumok mellett, módomban állott két kitűnő megemlékezést is hasznosítani, és pedíg Kádas Kálmánnak Theiss Ede halála után a Statisztikai Szemlében megjelent írását,¹ továbbá Sipos Béla cikkét a Magyar Tudományban.²

Theiss Ede nem sokkal a 19. század vége előtt, 1899. február 25-én született Budapesten. Így hát – ha ezek után évszámokat említek, a két utolsó számjegyet 1-gyel megtoldva Theiss Ede akkori életkorát könnyen megállapíthatjuk.

Középiskolai tanulmányait a budapesti kegyestanítórendi gimnáziumban végezte 1917-ben. A M. Kir. József Műegyetemen két diplomát szerzett, 1924-ben gépészmérnöki, 1926-ban közgazdaság-tudományi oklevelet. Utóbbi átvétele után öt évvel, 1931-ben kapta meg a közgazdaság-tudományi doktori oklevelet.

Az említett diplomák, illetve a doktori cím megszerzését megelőző felkészülés alapozta meg sokirányú, gazdag életpályáját, amelynek három fő vonulatáról számolhatunk be: a mérnöki, a közgazdasági és a statisztikai pályáról. Mindhármat átszötte egy egyetemi-tudósi dimenzió. Első diplomájának megszerzése után, 1924 és 1926 között tanársegéd volt Hermann Miksa professzor mellett a József Műegyetem II. sz. Gépszerkezettani Tanszékén. Közgazdaság-tudományi vonalon Heller Farkas professzor volt a mentora. Az ő irányításával készítette el doktori értekezését, és ugyancsak Heller professzor habilitálta magánta-

nárrá egy 1936. évi tanulmány alapján. Közgazdasági vonalon az egyetemi dimenzió későbbi állomása az 1946. évi kinevezése rendkívüli tanárrá a Műegyetemen. Ezt követően a harmadik szakmai irány, a statisztika lépett előtérbe. 1948-tól 1950-ig a közgazdasági egyetemen, 1950-től 1959-ig az ELTE jogi karán volt a statisztika tanszékvezető egyetemi tanára. Az egyetemi pályáivnak e rövid előzetes áttekintése után térjünk vissza a három szakmai vonal részletesebb nyomon követéséhez.

THEISS EDE – A GÉPÉSZMÉRNÖK

Négyéves gépszerkeztani tanársegédi működésének első két évében szerezte meg a közgazdasági oklevelet. 1928-ban a m. kir. Kereskedelmi Minisztériumban kapott állást mint energetikus. Itt nyilván már mindkét diplomáját hasznosította. 1935-től az újonnan alakult Iparügyi Minisztériumban az energiagazdálkodás egyik irányítója. 1944-ben

németellenes magatartása miatt alacsonyabb beosztásba helyezték. A háború után újból átvette az energiagazdálkodási ügyek vezetését, 1946-ban főosztályvezető lett az Iparügyi Minisztériumban. Több mint két évtizeddel a mérnöki diploma megszerzése után elbúcsúzott az energiagazdálkodástól, de ilyen irányú tevékenységével párhuzamosan már kibontakozott a közgazdaság-tudományi életpálya is.

THEISS EDE – A KÖZGAZDÁSZ

Feltehető, hogy amikor Theiss Ede Heller Farkas irányítása alatt kutatási témát keresett magának, számításba vettetett, hogy a kiváló gépészmérnök alaposan járatos a matematikában. Ez a körülmény szerencsésen találkozott a közgazdaság-tudomány akkori új áramlataival. Az 1931-ben elkészült doktori dolgozat címe: *Az áralakulás, termelés és jövedelemeloszlás matematikai elmélete*. Sipos Béla szerint: „Doktori értekezésében a

matematikai iskola legfontosabb eredményeit tárgyalja kritikai alapon, különös figyelemmel a gazdasági egyensúly mennyiségi feltételeire. Dolgozata Walras és Pareto alapvető és az 1930-as évek ökonometriai szakirodalmában különösen fontos szerepet játszó rendszerének első, alapos kritikai összefoglalása volt a magyar közgazdasági szakirodalomban.”³ Az idézett értékelés arra is rámutat, hogy „az értekezés . . . a matematikai és az osztrák iskola szintézisét valószínűsíti meg.” Önálló kutatási eredményeket tartalmazott tehát ez az első munka is. Ezzel Theiss Ede elnyerte a Rockefeller Alapítvány ösztöndíját, és két éven át (1931–1933) híres amerikai egyetemeken (a chicagói, a New York-i Columbia, a kaliforniai Stanford Egyetem) tanulmányozta a közgazdaság-tudomány, a statisztikai módszertan, az energiagazdálkodás és a konjunktúrakutatás legújabb eredményeit.

Amerikában több angol nyelvű tanulmánya jelent meg. Legfontosabbak ezek

közül *Az időmozzanat és a kapitalisztikus termelés* (1932), *A termelés kapitalista természetéből származó gazdasági fluktuációk mennyiségi elmélete* (1933), valamint *A megtakarítások és beruházások dinamikája* című (1935) dolgozatok. Mindhárom tanulmány tömör összefoglalása megtalálható Sipos Béla említett cikkében.⁴ Az amerikai tanulmányok megírása közben módjában állott igénybe venni olyan neves közgazdászok segítségét, mint Henry Schultz és Ragnar Frisch.

Theiss Ede 1933-ban minisztériumi főmérnöki kinevezése kapcsán hazatért, de nem sokkal később a Rockefeller Alapítvány engedélyével az ösztöndíj hátralévő hónapjait Skandináviában (koppenhágai, lundi, stockholmi és oslói egyetem) és Angliában (London School of Economics, cambridge-i és oxfordi egyetem) tölthette.

1936-ban magántanári habilitációjának alapja *A közgazdaságtan dinamikai problémái, különös tekintettel a kvantita-*

tív kutatási módszerekre című munkája volt. Ettől kezdve rendszeresen tartott egyetemi előadásokat. Az 1930-as és a 40-es években több cikke jelent meg a Heller Farkas által szerkesztett Közgazdasági Szemlében. Ezek részben megismertetik a magyar olvasót külföldi tanulmányútjainak eredményeivel, részben azok továbbfejlesztését, aktualizálását jelentik. Tevékenységének statisztikai ága szempontjából különösen fontos a *Statisztikai törvényszerűség a jövedelemeloszlásban (Pareto törvénye)* című (1935), valamint a *Statisztikai korreláció és keresleti törvény* című munkája (1937). Utóbbit francia nyelven is kiadta 1938-ban a Magyar Statisztikai Társaság.

A következőkben néhány olyan részletre szeretném a figyelmet felhívni, amelyek eddig nem jelzett vonásait világítják meg Theiss Ede munkásságának.

Ilyen volt többek között a tudomány szerepének hangsúlyozása. Példa erre egy 1935-ös rövid cikke *Valutapolitika és konjunktúra Svédországban* címmel.

E cikk összefoglaló mondataiban felsorolja a kedvező konjunkturális fejlődés tényezőit. Az utolsó mondat így szól: „Végül külön említést érdemel az ország közgazdasági műveltségének igen magas színvonala, amely a tudományos elveknek a gazdaságpolitikában való széles körű érvényesülését tette lehetővé, és ezáltal annak eredményességét biztosította.”⁵

Az általa művelt tudomány propagálását megtalálhatjuk a *Korlátozott verseny és gazdaságpolitika* című írásának utolsó mondataiban is: „A gazdasági élet eredményes állami irányítása ezért az exakt közgazdasági elmélet és az oekometria minél intenzívebb kiépítését és gyakorlati alkalmazását kívánja meg.”⁶

Szakmai, sőt politikai hitvallásnak is tekinthető egy 1938-ban – Magyarországon német orientációjának időszakában – tartott, nyomtatásban is megjelent előadása *Franklin D. Roosevelt gazdaságpolitikája* címmel. Talán érdemes az

55 évvel ezelőtti előadásból egy viszonylag hosszabb részt idézni:

„Befejezésül Roosevelt és a New Deal két alapvető jellemvonásának kihangsúlyozását tartom a magyar viszonyokra való tekintettel megokoltnak. Az egyik a gazdasági és társadalmi fejlődéshez való józan alkalmazkodás. A másik, ezzel szoros összefüggésben álló, a közgazdaság tárgyias szemlélete s a közgazdaságtudományi szempontok kimagasló, irányító szerepének méltánylása. Mindkét mozzanat különben az angolszász szellem jellegzetessége. Ugyanazok, amelyek annak idején gróf Széchenyi István eszmevilágát angliai tanulmányútjai alatt döntően befolyásolták, sőt kiformálták és a legnagyobb magyart hazánkban a kapitalisztikus, a kor színvonalán álló közgazdaság megteremtésére indították. Ezek az irányelvek napjainkban aktuálisabbak, mint valaha. Ezért különösen kívánatosnak látszik az, hogy a magyar gazdasági élet ma, egy új fejlődési korszak küszöbén, csak úgy, mint

egy évszázaddal ezelőtt Széchenyi idejében, a világgazdaságban továbbra is messze kimagasló és vezető angolszász államokkal a tudományos és gyakorlati kapcsolatokat a magyar nép jóléte és gazdasági függetlensége érdekében, minél bensőségesebben felvegye és gyümölcsöztesse.

Nálunk is, akárcsak Amerikában, a legfontosabb gazdasági feladat a széles néprétegek nyomorának megszüntetése, számukra tisztességes megélhetés, illetve a nemzeti jövedelemből való kellő részesedés biztosítása, amikor a mezőgazdaság és az ipar egymást kiegészítő szerepére különös figyelemmel kell lennünk. Ha a világ leggazdagabb állama e problémákat, gondos tanulmányok alapján, a korszerű közgazdaságtudomány segítségével törekszik megoldani, még fokozottabb mértékben kell erre egy szerény tőkeerővel rendelkező államnak törekednie. Ezért Roosevelt gazdaságpolitikájának tanulmányozása és figyelembevétele a magyar gazdasági fejlődés

előmozdítása szempontjából is nélkülözhetetlen, és egyúttal abba az irányba mutat, amelyet a közgazdaságtudomány magyar meghonosítója és lángelkű apostola: gróf Széchenyi István jelölt meg a boldogabb magyar jövő számára.”⁷

Időrendben ide kívánczok, hogy Theiss Edét 1940-ben a Szent István Akadémia tagjává választották.

A háborús évek is igen termékenyek voltak. A dinamikus közgazdaságtan, ökonometria és gazdaságstatisztika terén folytatott kutatások sorozatában egyik csúcsteljesítménye a Keynes elméleti vizsgálatának eredményeit is felhasználó *Konjunktúrakutatás* című, 1943-ban megjelent műve, ami évtizedek múltán is fontos támpont a magyar szakirodalomban.

A háború vége felé (1944) két egymással összefüggő, hosszabb cikke jelent meg a *Közgazdasági Szemlében*, melyekben a közgazdaság és társadalom előbb szellemtudományi, majd a tör-

vénykutató módszer szerinti megvilágításban kerül terítékre. Itt Theiss Edének egy újabb, tudományfilozófusi arculatával találkozunk. A szellemtudományi irányzatot tárgyaló cikkben a sok idézett szerző között Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Max Weber és Sombart neve nem egyszerű hivatkozás tárgya, az említettek eszméinek elmélyült, kritikai tárgyalása szerves része a gondolatmenetnek.⁸ A második cikkben a törvénykutató gazdaságszociológia két fő irányzatával: az institucionalizmussal és Pareto szociológiájával foglalkozik. A két tanulmány együttes végső következtetése:

„Összehasonlítva a törvénykutató és szellemtudományi irány eredményeit, megállapíthatjuk, hogy ezek a történeti-társadalmi valóság más és más arculatát világítják meg, és így külön-külön csak egyoldalú képet adnak. További feladat, ami még megoldásra vár, olyan átfogó és realiztikus elmélet kiépítése, amely a gazdasági életnek a történeti-társadalmi

valósággal kapcsolatos összes lényeges mozzanatait és azok összefüggéseit magában foglalja.”⁹

A háború után 1946-ban a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen rendkívüli egyetemi tanárrá nevezték ki. Még ezt megelőzően 1945-ben tudományos érdemei elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya levelező tagjává választotta. Ettől a tagságtól 1949-ben az Akadémia átszervezésének ürügyével sok más kiváló tudóssal együtt megfosztották. Csak a közelmúltban, halála után majdnem tíz évvel került sor rehabilitálására.

Direkt közgazdasági pályafutásának utolsó megnyilvánulása a Közgazdasági Szemlében megjelent *Dinamikai közgazdaságtudomány és társadalmi folyamat* című cikke (1947). Ez nem volt más, mint a Tudományos Akadémia 1947. március 10-i ülésén felolvasott székfoglaló értekezése. Ebben korábbi kutatási eredményeire támaszkodva megkísérelte azt is, hogy a második világháború

utáni Magyarország gazdaságának és társadalmának általa elképzelt kibontakozásához tudományos következtetésekkel hozzájáruljon.

Theiss Ede közgazdasági tudására 1948-tól kezdve az ismert okok folytán már „nem volt szükség” az akkori Magyarországon. De remélni lehetett, hogy statisztikai tudása hasznosítható. Közgazdasági munkássága nagyrészt feledésbe merült, illetve nem vált ismertté az új közgazdász-generáció többsége előtt.

THEISS EDE - A STATISZTIKUS

A dinamikai közgazdaságtan művelése természetesen nem keverendő össze az idősorok statisztikai vizsgálatával, de a közgazdász Theiss kezdettől fogva jól ismerte és alkalmazta a statisztikai módszertant. A címekből is megítélhető, hogy pl. az 1935-ös és 1937-es cikkek „direkt” statisztikai tárgyúaknak tekinthetők amellet, hogy a Pareto-törvény-

ról és a keresleti törvényről van szó bennük.

A Magyar Statisztikai Szemlében jelent meg *Tervgazdaság és statisztika* című cikke.¹⁰ Alaposan el kellene marasztalni ezt az írást, ha az lenne a mérce, hogy mennyiben sikerült a szerzőnek megjósolnia, hogy milyen lesz nálunk a tervgazdaság és azon belül a statisztika.

1948-ban megalakult a műegyetemi Közgazdasági Kar jogutódjaként a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem (1953 után MKKE, jelenleg BKE). Az új egyetem statisztikai tanszékének megalapítása Theiss Ede nevéhez fűződik. Az előadásainak anyagát tartalmazó jegyzet a statisztikai módszertan alapjai magas színvonalú kifejtésének keretein belül visszatükrözte a kétévtizedes közgazdasági kutatómunka tapasztalatait is.

Az egyetem létrejöttével szinte egy időben, 1949 elején került sor a statisztikai hivatal átszervezésére – az átszervezés elrendelőinek kimondott szándékai szerint – a tervgazdálkodás követelmé-

nyeinek megfelelően. Ennek az átszervezésnek távolabbi következményei is lettek, nem utolsósorban annak a Theiss professzornak az eltávolítása a közgazdasági egyetemről, aki többek között a tervgazdálkodásnak is (persze nem a diktatorikus tervutasítási rendszernek) tudósa volt. Az eltávolítás rituáléjához tartozott bíráló cikkek megjelenése három statisztikaprofesszor: Varga István, Theiss Ede és Schneller Károly ellen. A Theiss elleni cikk a Társadalmi Szemlében jelent meg *Szocialista statisztika – polgári áltudomány. Megjegyzések dr. Theiss Ede statisztikai jegyzeteihez* címmel.¹¹

A cikk megjelenése után ankétot rendeztek az egyetemen a statisztikai oktatás „problémáiról”. Theiss professzor mesterien taktikus, „önkritikus” referátumában igyekezett a bírálatból minél többet elfogadni, de határozottan védelmezte a matematikai módszerek „megfelelő minőségi szempontok érvényesítése melletti” alkalmazhatóságának el-

vét. A hozzászólók mindegyike elmarasztalta a Theiss által képviselt polgári statisztikai nézeteket. A hozzászólók szerint a valószínűségszámítás alkalmazása, a korreláció- és trendszámítás a polgári statisztika megtévesztő manővereinek legfőbb módszertani eszköze. Szükséges és mérsékelt támadások váltogatták egymást. Utóbbiaknak köszönhető, hogy az adott tanévben lényegében zavartalanul lebonyolítható volt a statisztika oktatása.

Két tanév oktatómunkája után Theiss Edének át kellett adnia a helyét a KSH elnökének, Pikler Györgynek (későbbi neve Péter György).

Engedjék meg, hogy kivételesen magamtól idézzek két mondatot – talán érthető lesz, hogy miért – abból a hozzászólásomból, amelyik a Péter György tiszteletére rendezett tudományos ülésszalon hangzott el 1992. április 24-én: „Nyilvánvaló Péter György felelőssége abban, hogy Theiss Ede professzort, a nemzetközi híré közgazdászt, a statisztikai

kérdés módszertan és ökonometria kiváló művelőjét eltávolították a tanszékről. Péter György fölényeskedő attitűddel lépett a tudós professzor helyébe, miközben elődjének tananyagából nem tudott volna levizsgázni.” (A továbbiakban nagyjából Péter György érdemeiről volt szó.)

Theiss Ede tanítványain keresztül sokkal mélyebb nyomokat hagyott maga után a Közgazdasági Egyetem statisztikai tanszékének oktatómunkájában, mint ami két évi tanszékvezetésből adódhatna.¹²

Az 1950. őszi tanévkezdés már az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán éri Theiss professzort, mint a Statisztikai Tanszék vezetőjét. Ott tevékenykedett 1959. évi nyugdíjazásáig, 1955-től úgy is mint a Kar dékánhelyettese. Ebben a minőségében 1956 után nem volt hajlandó aláírni egy olyan határozatot, amelyik hallgatókat zárt ki az egyetemről 1956-os forradalmi tevékenység miatt. Ennek „köszönhette” korai nyugdí-

jazását. Jogi kari működése alatt is jegyzetek, tananyagok kerültek ki keze alól, többek között igazságügyi statisztikából.

A késői 50-es években több olyan statisztikai szakkönyv jelent meg Magyarországon, amely korábban az oktatásból és gyakorlatból kiszorított matematikai statisztikai módszereket ismertette. Ezek közé tartozott a Theiss által szerkesztett *Korreláció- és trendszámítás* című könyv (1958), amelynek két fejezetét Theiss Ede írta.

Theiss rehabilitálása tulajdonképpen részletekben ment végbe. Már a Jogi karra történt kinevezés is beismerése volt annak, hogy a szélsőséges vádak nem helytállóak. A KSH az egyetemi nyugdíjazás után 20 évig foglalkoztatta mint matematikai statisztikai és bibliográfiai szakértőt. A KSH-beli nyugalmas-nyugdíjas években a korábbi nyughatatlan tettvággyal dolgozott. Több tanulmány publikálásával gazdagította a magyar tudományos statisztikai irodalmat. Kiemelhetők ebből a *Bevezetés a*

demográfiába című könyvnek a reprodukcióról és a népesség alakulásának előrejelzéséről szóló részei, bizonyítva, hogy ezen a területen is mennyire otthonos. A Demográfia című folyóiratban is több cikke jelent meg. A statisztikai döntésméleti gondolkodás hazai megalapozásában és fejlesztésében is úttörő munkát végzett. Itthon és külföldön ebben az időszakban is tartott előadásokat. Szakmai bizottságokban, különféle vitákban aktívan közreműködött. A mesterséges elzártság oldódásával a Nemzetközi Statisztikai Intézet 1971-ben választotta tagjai közé.

Élete utolsó szakaszában is igazi tudóshoz méltóan a tudományos munkának szentelte napjait. Kádas Kálmán közlése szerint befejezetlen maradt *A statisztikai döntések, információk, valamint a kibernetika logikai és sztochasztikus alapelvei s ezek közgazdasági alkalmazása* című könyve.¹³

Theiss Ede 1979. szeptember 19-én hunyt el. Születése 90., halála 10. évfor-

dulójának évében, 1989-ben március 28-án az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Statisztikai Tanszékén Theiss-emlékülést tartottak, november 8-án pedig az MKKE Könyvtára és Statisztikai Tanszéke kiállítást rendezett, illetve nyitott meg ezen a napon Theiss Ede emlékezetére.

Úgy érzem, nincsenek kellő eszközeim arra, hogy Theiss Ede színes egyéniségét, szerénységét, kedvességét, humorát, közvetlenségét szavakkal érzékeltsem. Akik ismertük őt, nemcsak egy tudóst, hanem egy nagyon rokonszenves embert is szívünkbe zártunk.

JEGYZETEK

¹ KÁDÁS KÁLMÁN: Emlékezés Theiss Ede professzorra. Statisztikai Szemle 1980. okt., 1022–1027.

² SIPOS BÉLA: Egy úttörő közgazdász: Theiss Ede. Magyar Tudomány 1992. febr., 240–244.

³ I. m. 240.

⁴ I. m. 242–243.

⁵ THEISS EDE: Valutapolitika és konjunktúra

Svédországban. Különnyomat a Közgazdasági Szemle 1935/5. számából. 8.

⁶ THEISS EDE: Korlátozott verseny és gazdaságpolitika. Közgazdasági Szemle 1939/5–6. 55.

⁷ THEISS EDE: Franklin D. Roosevelttel gazdaságpolitikája. Különnyomat A Magyar mérnök- és építész-egylet Közlönye 1938/41–42. számából. 24. (A Közgazdasági és Szociálpolitikai Szakosztály 1938. ápr. 25-i ülésén tartott előadás.)

⁸ THEISS EDE: Közgazdaság, történet és társadalom szellemtudományi megvilágításban. Különnyomat a Közgazdasági Szemle 1944/3. számából.

⁹ THEISS EDE: Közgazdaság és társadalom a törvénykutató módszer megvilágításában. Különnyomat a Közgazdasági Szemle 1944/7–8. számából. 56.

¹⁰ THEISS EDE: Tervgazdaság és statisztika. Magyar Statisztikai Szemle 1948/1–6.

¹¹ Szocialista statisztika – polgári áltudomány. Megjegyzések dr. Theiss Ede statisztikai jegyzeteihez. Társadalmi Szemle 1951/1. 56–65.

¹² L. részletesebben: KÖVES PÁL: Emberek, körműmények, tananyagok. Egyetemi Szemle MKKE, 1987/3.

¹³ KÁDÁS: i. m. 1025.

Laky Dezső professzor, akadémikus, a két világháború közötti magyar statisztikatudomány legkiemelkedőbb és legeredményesebb képviselője volt. Hatalmas és sokrétű életműve a hazai statisztika művelésének, oktatásának és gyakorlati alkalmazásának csaknem egészét átfogja.

Nemcsak kiváló adatgyűjtést szervező és adatközlést elemző szakember, hanem a statisztika történetének, rendszerezésének és matematikai módszereinek legjobb hazai művelője és összegzője. Tudományszervezői és gazdaságpolitikai tehetsége munkásságának egészét, korának sok tudós statisztikus képviselője elé helyezi.

Új tudományterületet alakított ki *társadalomstatisztikai* tanulmánykötetivel

és a társadalmi átrétegződés első hazai megfogalmazásával. Az 1930-as évek magyar társadalmának mindazon rétegét, rétegmetszetét elemezte, és a hivatalos társadalompolitika számára értelmezte, melyekre adatgyűjtés – akár országos, akár fővárosi vonatkozásban – egyáltalán létezett. A 20. század első felében a hivatalos statisztikai szolgálat mindvégig adós maradt az agrárszegénység gazdasági, társadalmi és szociális helyzetének felmérésével. Laky 1939-től képviselőként harcolt a szociálpolitika (betegbiztosítás, öregségi, rokkantsági biztosítás) kiterjesztéséért e réteg felé is. Egyik 1942-es parlamenti beszédében szemére vetette a Központi Statisztikai Hivatalnak, hogy „az agrármunkásság . . . statisztikai gondozása egyáltalán nem is létezik”.¹ Ezzel magyarázható, hogy a szegényparaszti réteg életkörülményeinek vizsgálata Laky professzor munkásságából is kimaradt.

Buday László hatásának tulajdoníthatjuk, hogy Laky sokirányú érdeklődé-

se – már pályája kezdetén – a társadalomstatisztika felé fordult. 11 éven át dolgozott együtt Budayval, akit mestereinek és példaképének tekintett, és akinek halálakor méltó emléket állított *Buday László élete és munkássága* című tanulmányában. „1909 decemberétől, amikor a Központi Statisztikai Hivatal fogalmazói karába jutottam, a Hivatalnál viselt tisztem egész tartama alatt mellette dolgozhattam, s élvezhettem bőven bölcs tanításait, nemes lelkének jóságát s láthattam bele . . . ennek az univerzálisan nagy elmének szellemi mechanizmusába.”²

Buday meg nem valósított terveit, illetve csak „finom essay” szintjén megírt témáit Laky továbbfejlesztve kidolgozta. Ilyen közös témakörök voltak:

- az öngyilkosságok vizsgálata
- a törvénytelen születések
- a válások (Budaynál „házassági perek”)
- a bűnügyi statisztika
- a munkásság életmódjának elemzése

– a statisztika és a közigazgatás kapcsolata.

Laky a reprezentatív felvételi módszer fontosságát is Buday nyomdokain haladva hangsúlyozta, mint a részletek feltárásának legfontosabb kutatási eszközét. A matematikai statisztika jelentőségét és előretörését a statisztikatudományban Laky már a 20-as évek első felében világosan látta, de szerepét nem túlozta el: „. . . haladjon bár a statisztika legújabb fejlődésében mindinkább a matematikai irány felé, mindenkor meglesz a nagy propagandisztikus jelentősége annak a közlési módnak, mely a számok logikája mellett az előadás szuggesztív hatásával terjeszti a statisztika által megállapított igazságokat.”³

Szociológiai szemléletét a *pozitivizmus* befolyásolta tényszerűségével, *A. Comte*⁴ altruizmusával, az amerikai altruisták társadalmi szolidarizmusra vonatkozó nézeteikkel. Hatást gyakorolt rá *A. Schaffle*⁵ gazdasági jelenségek társa-

dalomtudományi fontosságát hangsúlyozó tétele és közéletűsége a nyers kapitalizmus és a klasszikus szocializmus között.

H. Spencer⁶ szerepét a szociológiában alapvető jelentőségűnek tartotta, de individualista társadalomszemléletét – a gazdaságilag gyengék érdekében történő állami beavatkozás teljes elutasítását – Laky nem tudta elfogadni. Tudományos meggyőződésére vonatkozóan Georg Mayr⁷ munkásságát kell még kiemelnünk. A *statisztikának mint a társadalmi élet törvényszerűségeit feltáró önálló tudománynak* Mayr szerinti meghatározásával Laky teljesen egyetértett, szemben azokkal a közgazdászokkal, akik a statisztikát a közgazdaságtan segédtudományának tekintették.

A szociológia legjelentősebb alakjának *Émile Durkheimnek*⁸ indukciós módszerét Laky egész munkásságában alkalmazta, mindvégig szem előtt tartva Durkheimnek azon megállapítását, miszerint a szociológia egyetlen feladata a

társadalmi jelenségek tiszta oksági kapcsolatainak feltárása.⁹

A *gazdaságstatisztikában* Laky professzor nevéhez fűződik az *üzemgazdasági statisztika* megalapítása – német és svájci mintára – a Műegyetemen. Mikroökonómiai statisztikából iskolát teremtett tanítványai munkásságán keresztül. Mint az üzemgazdasági statisztika első számú szakembere, 1934-ben *II. osztályú Magyar Érdemkeresztet* kapott az állami és önkormányzati üzemek felülvizsgálatánál szerzett érdemeiért. Ez a felülvizsgálat azt jelentette, hogy gazdaságossági számításokat végzett ezen üzemek részére, és belső nyilvántartásaikat az üzemgazdasági statisztika szempontjai szerint átalakította.

Elsőként sürgette a 40-es évek elején a lakossági *háztartásstatisztikai* megfigyelés bevezetését és az eredmények *évenkénti* közlését.

A statisztika matematikai módszereit nem annyira a megújítás, mint inkább a

szintézis igényével művelte, elsősorban egyetemi tankönyveiben, előadásaiban és *Statisztikai módszerek* című kézikönyvében (1959).

Közgazdaságtannal kapcsolatos szemlélete az angolszász közgazdaságtan 20-as évekbeli eredményeihez kapcsolódott a legszorosabban. Az amerikai közgazdászok kezdettől fogva a statisztikai módszerek intenzív alkalmazásának hívei voltak a szociológiában is, és a gazdasági élet mikroszférájának törvényszerűségeit is fő kutatási területüknek tekintették. Az angol „cambridge-i iskola” – A. Marshall¹⁰ – szerint a közgazdaságtan a közjólét tudománya, tehát társadalmi méretű jelenségek összefüggéseinek feltárása az elsődleges célja. E kétféle szemlélet összekapcsolása fellelhető La-ky üzemgazdaság- és háztartásstatisztikai irányultságában, ugyanakkor fizetési mérleg-, ár-, bér- és adóstatisztikai tanulmányaiban.

A magyar társadalom és gazdaság jelenségeinek vizsgálatánál alkalmazta

*E. Engel*¹¹ jövedelemadóval és családi kiadásokkal kapcsolatos téziseit, *É. Lapspeyres*¹² árelemző kutatási eredményeit, *I. Fischer*¹³ árindexszámítási módszerét.

Tudományszervezői tehetségét egyrészt egyetemi intézetek felállításával és vezetésével bizonyította (Pázmány Péter Tudományegyetem Népelemsztudományi (Kisebbségjogi) Intézet, Statisztikai Intézet 1947), másrészt egyik alapító tagja volt a Magyar Statisztikai Társaságnak (1922), valamint meghatározó módon működött közre az Országos Statisztikai Tanács tudományos szakbizottságának létrehozásában mint a szakbizottság titkosan megválasztott elnöke (1931). Elsők között hirdette a közgazdaságtan és a statisztika szoros kapcsolatát, továbbá hogy együttes művelésüknek makro- és mikroszinten egyaránt a konjunktúra- és gazdaságtudó intézetek az igazi műhelyei, akár a Harvard Egyetem, akár a Sorbonne példáját véve alapul. Az 1929-ben megalapított Ma-

gyar Gazdaságkutató Intézetnek kezdetől fogva igazgatótanácsi tagja és szakértője volt.

Gazdaságpolitikusként – Buday nyoman – mindenkor a társadalom szervezettségét tartotta a legfontosabbnak, mert tapasztalatai szerint a közgazdaságtan és a statisztika gyakorlati eredményeit csak egy európai szintű közgazdaság működtetése mellett lehet igazán hatékonyan alkalmazni.

Közgazgatási tapasztalatait és tudományos elemzéseinek végeredményét – többek között – a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Statisztikai Társaság és a Nemzetközi Statisztikai Intézet ülésein ismertette – ez utóbbinak 1935-től rendes tagja volt. A tudomány és ezen belül a statisztika hazai és nemzetközi intézményeinek aktív tagjaként működött mindaddig, míg ezt a magyarországi politikai helyzet megengedte számára.

Laky Dezső 1887. február 1-én született Csurgón (Somogy m.) régi magyar nemesi jogász családból, a Lakyak alistei ágából. Középiskoláit a kaposvári Állami Főgimnáziumban végezte, majd jogot tanult a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán, de tanulmányainak befejezése előtt, 1907-ben, a Központi Statisztikai Hivatalt szolgálatába lépett. Itt 1909-ben – jogi doktorátusának megszerzése után – miniszteri segédfogalmazóvá nevezték ki. 1910-től, 23 éves korától kezdett el publikálni szakfolyóiratokban, 1914-től a Közgazdasági Szemlében, 1923-tól az akkor induló Magyar Statisztikai Szemlében, a gyáripari munkásbalesetek statisztikájától a községi üzemek jelentőségén keresztül a magyar gyermekhalandóság statisztikájáig, szerteágazó témakörökben.

1921-ben megvált a Statisztikai Hivataltól, ahol 14 éven át dolgozott, és a

szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jogi Karán a Statisztika tanszék professzora lett. Itt indult el közel 30 éves egyetemi tanári pályafutása, amelynek szegedi korszaka 1926-ig tartott.

Tudományos munkásságának 1910-től 1926-ig terjedő korszakából kiemelkedő négy nagyobb lélegzetű elemző kötete, két történeti jellegű statisztikus-életrajz, és székfoglalója a Magyar Statisztikai Társaságban.

Az első elemző kötet, az 1916-ban megjelent *Magyarország városainak háztartása az 1910. évben*. A történelmi Magyarország törvényhatósági és rendezett tanácsú városainak – összesen 138 – népességéről, önkormányzati működéséről és gazdálkodásukról szóló tanulmány az 1907-es közigazgatási reformhoz kapcsolódott, és a Wekerlekormány belügyminiszterének, ifj. Andrássy Gyulának megrendelésére készült a Statisztikai Hivatalban. Laky nemcsak az adatgyűjtést szervezte, hanem a kérdőívet és az adatközlést is szerkesztette.

Bevezetőként kimerítő elemzést írt – közel 200 oldalon – a magyar városok kialakulásáról Szt. Istvántól a millenniumi időkgig, bemutatva az önkormányzatok gazdálkodásának minden összetevőjét.

Következő kötete a magyar kivándorlási és visszavándorlási statisztika, amelynek elemző részében összefoglalta és egyben le is zárta a történelmi Magyarország népességének kivándorlási adatait 1899 és 1913 között. Ez volt az első teljes körű kivándorlási adatközlés; korábban – 1871-ig visszamenőleg – csak a tengerentúlra irányuló kivándorlás adatai kerültek publikálásra. E tanulmánya alapján a pozsonyi Erzsébet M. Kir. Tudományegyetemen magántanári kiegészítést szerzett népességi statisztikából (1919. márc.).

1920-ban a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, a Statisztikai Hivatal szakembereinek bevonásával, felmérte az 1919-es idegen katonai megszállás által okozott közgazdasági káro-

kat. Az „eredmények” 1923-ban láttak napvilágot *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai* címen, és a kötet Laky első korszakának legjelentősebb műve lett.

A teljes kármegállapítás számszerű mennyisége és értékének adatai két ponton okoztak nehézséget: a kárfelvétel megfelelően *hitelesíthető* módszere (Entente Jóvátételi Bizottság részére) és az értékbecslés alapjául szolgáló *ár- és pénzegység meghatározásának* területén.

A direkt károk mennyiségét Laky két forrásból állította össze: a lakossági önbevallás összesítéséből, és a főhatóságok (MÁV, Posta, minisztériumok és a hadsereg) által szolgáltatott adatokból. (Az adatszolgáltatás hangsúlyozottan nem járt kárpótlással, sem adókedvezménnyel.) Az önbevalláshoz a KSH készített lajstromokat, melyeken a kár fajtája, mennyisége, értéke, keletkezésének időpontja stb. szerepeltek névvel és a kárhely megnevezésével. Az összegzés első szintje, a községi hatóság – miután meg-

győződött a károk valóságáról – összesítő ívet töltött ki, amelyen már a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fő káradatait összeállította. A KSH szakemberei a központi gyűjtőhelyeken – járási székhelyek, városi törvényhatóságok – személyesen végeztek ellenőrzést (kárigazolások), és ha a káryanag hitelessége kérdéses volt (kirívó mennyiség és érték), pótfelvételt készítettek. Az egész összegyűlt anyagot (2 millió kártétel) a KSH még egyszer revízió alá vette, Laky vezetésével összesítette, és a keletkezett mennyiségi kárt az Entente Commission Spéciale des Reparations nevű szervezetének tagjai személyesen ellenőrizték az ország területén. Laky a károkat a megszállás által közvetlenül érintett lakosság birtokában volt javak összességéhez is viszonyította.

Az értékbecsléssel kapcsolatos viták oka, egyrészt a fluktuáló értékbevallás és folytonos pénzromlás, másrészt az értékelés alapját képező nemzetközi- vagy magyar egységár, illetve pénznem hasz-

nálatának eltérő megítélése volt. Laky javaslatára szerint 1919-es világgiazi átlagáron, USA-dollárban vagy svájci frankban kell a kár értékét meghatározni, tekintettel a magyar exporttermékekben (gabona, élőállat, élelmiszer) keletkezett hatalmas kárértékekre, és az ipar kárának csak importból pótolható gépi berendezéseire. A Fegyverszüneti Bizottság kívánságára végül magyar egységáron, az 1919-es augusztus közepi koronaértéken végezte el Laky a kárbecslést a biztosítási statisztika kárbecslési módszerével (a tényleges kár, az elmaradt haszon nélkül).

Magyarország megszállásának összes kára – a kieső nemzeti jövedelem nélkül – 26,2 milliárd korona volt, ebből 24,4 milliárdot a románok; 1,4 milliárdot a délszlávok; 320 milliót a csehek; és 31,2 milliót a franciák okoztak. Ez 1919-es árfolyamon, 2,62 milliárd svájci frank értéknek felelt meg.

Ebből a korszakából való *A gümőkór-halandóság Magyarországon a XX. század*

ad elején (1925) című összefoglaló nagy tanulmánya, amelyben iparon belüli foglalkozási rangsört is felállít az egyes foglalkozások tbc-halandsági indexe alapján.

Statisztikatörténeti életrajzai közül az első Schwartner Mártonról készült, halálának 100. évfordulóján (1923), a másik a korábban idézett Buday-életrajz. Később (1936) párhuzamos életrajzot írt a magyar statisztika akadémikus képviselőiről – Kőrössy József, Vizaknai Antal, Láng Lajos, Vargha Gyula –, s ez a tanulmánya mindmáig a statisztika történetének legértékesebb forrásai közé tartozik.

A Magyar Statisztikai Társaság alelnökeként (1925–1929) székfoglalót tartott *Elválások a háború előtt és után* címen.

1926-ban a Műegyetem Alkalmazott közgazdaság és statisztika tanszékének professzora lett Buday László utóda-ként. 1934-től a Közigazgatási osztály

nyilvános rendes tanára Teleki Pállal és Bud Jánossal együtt.

A Magyar Tudományos Akadémia-nak 1926-tól lett levelező tagja, székfoglalóját 1927-ben *Magyarország kriminalitása a világháború alatt és a háború után* címen tartotta. 1932-től 1943-ig az Akadémia Nemzetgazdasági bizottságában tevékenykedett.

Kapcsolata a hivatalos statisztikával sem a szegedi, sem a műegyetemi évek alatt nem szakadt meg. Társadalomstatisztikai elemzései többségükben a „Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának közleményei” sorozatban jelentek meg.

Felmérte az iparosok, kereskedők, albérlők és ágybérlők, a közületi alkalmazottak (közalkalmazottak és köztisztviselők) szociális és gazdasági viszonyait Budapesten, foglalkozott a fővárosban élő törvénytelen gyermekek helyzetével, a háztulajdon alakulásával, Budapest társadalmának összetételével, az értelmiség válságának gazdasági és társadal-

mi háttérével és a magyar egyetemi hallgatókról „első ízben végrehajtott nagy statisztikai felvétel”¹⁴ tanulságainak rendszerbe foglalásával.

Az egyetemi hallgatókról szóló elemzésében szüleik foglalkozási főcsoportját összevetette az egyetemi hallgatók számával és arányával, tanulmányaik szakterületével, megteremtve ezzel a társadalmi átrétegződési statisztika alapjait. Laky szavaival: „Az egyetemi és (jogakadémiai) hallgatók problémájának mélyebb megértése szempontjából a legfontosabb célkitűzések egyike, azoknak az adatoknak közelebbi vizsgálata, melyek a hallgatók szüleinek foglalkozási és társadalmi tagozódását részletezik”.¹⁵

Az 1930-as népszámlálás társadalmi mobilitásra vonatkozó adatait Laky az *Adalékok Budapest társadalmának összetételéhez* című tanulmányában külön értékelte a főváros vonatkozásában. (Az ő kívánságára vették fel először az 1930-as népszámlálás kérdőívébe a „Mi volt atyjának foglalkozása?” kérdést.) Laky

abból indult ki, hogy a tömeges magyar kivándorlásnak nem elégséges csak a gazdasági okait kutatni, a társadalmi folyamatok oldaláról is meg kell világítani a jelenséget. Így jut el a társadalom alsóbb rétegeinek felemelkedési nehézségei, illetve felsőbb rétegeinek lecsúszási következményei vizsgálatához, a zárt, illetve nyitott társadalom fogalmához, ahogyan ma a szakirodalom ezt a kérdést nevezi. Végső következtetése szerint Budapest társadalma a 30-as években zárt társadalom volt, az egyes rétegek – az önálló kereskedőket és az önálló iparosokat kivéve – önmagukat reprodukálták, vagy ahogy Laky fogalmaz: „dominál az ősök, a szülők gazdasági jellegű foglalkozásával való kapcsolat”.¹⁶ A társadalom zártsága pedig a kivándorlás növekedését eredményezi, mert a társadalmi mobilitás felfelé csak kivételes, széles tömegek számára reménytelen.

A 30-as évek közepétől érdeklődése oktatói munkája mellett a közigazgatás

és az ipari szövetkezeti mozgalom felé fordul. Üzemgazdasági ismereteit különböző iparügyi testületek vezetésében hasznosította. Elnöke lett az Iparosok Országos Központi Szövetkezetének (IOKSz) és az Országos Iparügyi Tanács Kisipari szakosztályának. 1936–1938: az Árelemző Bizottság elnöke, 1938–1939: az Árelenőrzés Országos Kormánybiztosa.

Az árkormánybiztosság a magyar közigazgatásban teljesen új intézmény volt. A Darányi-kormány hozta létre (2220/1938 M. E. sz. rend.), hogy az 1938-tól induló nagy beruházási terv megvalósításához elengedhetetlen társasági adóemelés inflációs hatását meggátolja, főleg a „stratégiai” cikkek területén (élelmiszerek, tüzelőanyagok, benzin, építőanyagok, textil- és bőrárak). Laky elsőként kapta meg ezt a gazdaságpolitikai feladatkört, melynek lényegéről *Árpolitika és szociálpolitika* című előadásában számolt be 1939-ben.

Az 1938-as Kormányjelentés szerint: „... az árkormánybiztos elsősorban két irányban igyekezett az országos jelentőségű árkérdéseket megoldani. Az első irány... a gyári és nagykereskedői áraknak egységes nívón tartása volt, a második irány a szegényebb mezőgazdasági lakosság szükségleteire szolgáló cikkek árának alacsony szinten való tartása, ill. azok árának ... fokozatos leszállítása volt.”¹⁷

Teleki Pál 1939-es miniszterelnökségétől kezdve Laky a Képviselőház tagja lett mint a csurgói választókerület képviselője. A kormányzó – Teleki javaslatára – 1940. december 17-vel közellátásügyi tárca nélküli miniszternek nevezte ki. (Ez a feladatkör szélesebb volt, mint az 1918-ban létesített közélélmzési miniszteri hatáskör, amely 1924-ig létezett. Az első miniszter Nagy Ferenc 1918–19-ben a Károlyi-kormányban, a második Bud János 1922–24-ben a Bethlen-kormányban.) Laky ezt a nehéz és hálátlan feladatot (fejadag bevezetése) csak az

1941. évi terménybetakarításig vállalta el. Mindössze kilenc hónap leforgása alatt megszervezte az Országos Közellátási Hivatalt, a törvényhatóságok élére közellátási kormánybiztosokat állított, és az ország területén 51 közellátási felügyelőséget alakított ki. Az ellenőrzésre pedig közellátási rendszertet szervezett.¹⁸

1941. március 28-án Laky részt vett azon a minisztertanácsi ülésen, amelyen a kormánynak el kellett döntenie, hogy cselekvőn támogatja-e a náci Németország Jugoszlávia elleni agresszióját. A miniszterek közül négyen – összesen kilencen voltak – a teljes elutasítás mellett, nimmel szavaztak. Ez a négy: Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Laky Dezső közellátási tárca nélküli miniszter, Varga József kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter.¹⁹ Négy nappal később, az 1941. április 1-i Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésén – amely a minisztertanácsból, a kormány-

zóból és a Honvédezerkar főnökéből állt – Teleki áthidaló megoldását, melyet Bárdossy külügyminiszter terjesztett elő, Laky Dezső is megszavazta, elkerülendő a volt magyar területek teljes német bekebelezését. A javaslat szerint Magyarország csak Jugoszlávia szétesése után és csak pacifikálási céllal, a volt magyar területek magyar lakosságának védelmére lépi át a trianoni határt délen.²⁰

Teleki 1941. április 3-án bekövetkezett váratlan halálával Laky a nácibarát Bárdossy kormányában találta magát. Mivel antifasiszta nézeteit és következetes magyarságát soha nem titkolta, kormánybeli ellenfelei – elsősorban maga Bárdossy – lehetetlenné tették munkáját. A feszültség közte és a miniszterelnök között oda vezetett, hogy májusban beadta lemondását, amit Bárdossy nem fogadott el.²¹ Az 1941. június 26-iki, szovjetekkel szembeni hadiállapot ki nyilvánítására összehívott minisztertanács ülésre késve jutott el,²² így nem is

szavazott. 1941. szeptember 15-én véglegesen beadta lemondását.

1935 és 1943 közötti tudományos tevékenységét egyetemi jegyzetek és kisebb szakcikk megírása jellemzi. Cikkei a magyar halandóságról, adópolitikáról, a kisipar helyzetéről és életlehetőségeiről szóltak. Csaknem állandó előadója volt a közigazgatási posztgraduális képzésnek (1936–1943). A Magyar Statisztikai Társaság – melyet a statisztikusok akadémiájának tartott – 1943-ban elnökévé választotta. Elnöki kezdeményezésére egy szakértekezlet szervezett a Társaság 1944 tavaszára, a munkásság életkörülményeinek több szempontú bemutatása céljából. A szakértekezlet elmaradt.

1944. március 21-én, Magyarország náci megszállásának harmadnapján, Laky Dezsőt – több képviselőtársával egy időben²³ a Gestapo fegyveresei lakásáról elhurcolták, és a Bécs melletti Lanzen-dorf koncentrációs táborába deportálták.

Elfogatásának előzményeihez tartozik, hogy 1943 ősze és 1944 márciusa között kétszer is járt Svájcban. Először az IOKSz elnökeként előadói körutat tett, 1944. február végén az ISI genfi ülésére utazott, ahol előadást tartott a magyar gazdaságpolitika új törekvéseiről az újabb – előkészítés alatt álló – földbirtokreform kapcsán.²⁴

Laky Ausztriából a Gestapo Fő utcai fogházába került, ahol id. Antall Józseffel, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Baranyai Lipóttal és sok más hazafival együtt raboskodott. Októberben a Lakatoskormány elérte a németeknél, hogy a magyar kir. ügyészség védő őrizete alá helyezték a Gyűjtőfogház rabkórházában (október 10.). Innét váratlanul szabadult többekkel együtt, 1944. október 15-én, a kormányzói fegyverszüneti kiáltvány hatására.²⁵ Ettől kezdve barátai és egyházi személyek bújtatták 1945. február 13-ig.

Az 1945/46-os tanévben a Műegyetemen 2 féléves statisztikai továbbképző tanfolyamot szervezett, amelyen 12 előadást tartott az államháztartás statisztikája és az üzemgazdasági statisztika köréből. 1946. december 1-jétől a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karán a Statisztika tanszék vezetője lett, Kenéz Béla utódként. A háború utáni első statisztikai tankönyv az ő tollából született *Statisztikai előadások 1946/47. 1. köt.* címen. A bevezetőben utal a megírandó 2. kötet tartalmára: a magyar statisztika története; az adatgyűjtések rendszerbefoglalása; és „... a statisztika alkalmazásának ... a gazdasági és társadalmi életben való következetes megvilágítása” lett volna a célja. A kötet azonban – az utókor nagy veszteségére – már nem jelenhetett meg.

1948 novemberétől megvonták tőle a szigorlatoztatás jogát, és ugyanez év decemberében – 61 évesen – kényszernyugdíjazták, 27 évig tartó egyetemi tanári munkával a háta mögött.

1946-ig volt a Magyar Statisztikai Társaság elnöke. 1947 tavaszán a Társaság legmagasabb kitüntetését, a Keleti Károly Emlékérmét kapta meg, két, már elhalt nagy magyar statisztikus „társaságában”. „A két halott: Thirring Gusztáv és Buday László. Az élő: Laky Dezső”²⁶ – írta Schneller Károly a bírálóbizottság nevében. Utolsó előadása a Társaságban 1948 tavaszán hangzott el: „Mit vár a mezőgazdasági statisztikától a közgazgatás?” címen, szövege már nem jelent meg. 1948 őszén a Társaság gyakorlatilag már nem működött, 1949 elején szóbeli utasítás alapján feloszlatták.²⁷

Az Akadémiának 1946-ban lett rendes tagja, de csak 1949-ig. Az akadémiai reform ürügyén 1949-ben kizárták onnan. A kizáró határozat semmisségével 1989 májusában, Laky Dezső haláláig folyamatosan a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának tekintendő.

1951 nyarán kitelepítik családjával együtt a Hajdú-Bihar megyei Egyekre.

Együtt kénlódik – többek között – Lakatos Géza utolsó törvényes magyar miniszterelnökkel. Nyugdíját megvonják, minden vagyonától megfosztják, bel- és külföldi tudományos kapcsolataitól elzárják, és segédmunkára kényszerítik 64–66 éves koráig. 1951–53 őszéig kubi-kusként és nádvágóként dolgozott a Tiszamenti Vízművek gyökérkúti telepén. A kitelepítés megszűntével előbb Maglódra (1955-ig) majd Budakeszire (1958-ig) kerül, és alkalmi munkákból tengődik. 1958 nyarán visszaköltözhetett Budapestre, ahol 1961-ig a KSH szaktanácsadóként alkalmazta.

Tudományos munkásságának utolsó, csonkán maradt szakaszában újra írni kezdett. Korábbi kéziratait kibővítve és átdolgozva köteté formálta, és a Közgazdasági és Jogi Kiadó 1959-ben megjelentette a *Statisztikai módszereket*, mint magyar szerző tollából származó összefoglaló matematikai-statisztikai kézikönyvet.

Tíz évvel korábbi tervei közül már semmit sem tudott befejezni. 1962. július 30-án szívroham következtében halt meg, 75 éves korában. Érdemeivel a hazai szakajtó egyáltalán nem foglalkozott, az ISI Revue című folyóiratában Thirring Lajos méltatta²⁸ rövid angol nyelvű nekrológiában Laky Dezső professzor nemzetközileg is elismert kimagasló alakját. Fáradhatatlan szolgálója volt a magyar statisztika tudományának, de munkásságán kívül emberi helytállásával, európaiságával és hazaszeretetével a jelen és jövő statisztikus-közgazdász nemzedékeinek példaképeül szolgálhat.

JEGYZETEK

¹ LAKY DEZSŐ: Hozzászólás a hivatalos statisztikának az 1942. évre vonatkozó munkatervéhez. Magyar Statisztikai Szemle 1942/4. 196.

² LAKY DEZSŐ: Buday László élete és munkássága. Közgazdasági Szemle 1925. 407.

³ I. m. 389.

⁴ A. COMTE: Système de politique positive. Tom. 1-4. Paris, 1851-54.

⁵ A. SCHÄFFLE: Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft. Leipzig 1867. és úo.: Kapitalismus und Sozialismus. Tübingen, 1870.

⁶ H. SPENCER: The man versus the State. London, 1884.

⁷ G. VON MAYR: Statistik und Gesellschaftslehre. Bd. 1-3. Tübingen, 1909-1917.

⁸ É. DURKHEIM: Les règles de la méthode sociologique. Paris, 1895.

⁹ Vö. LAKY DEZSŐ: Statisztikai előadások 1946/47. I. köt. Bp. 1948.

¹⁰ A. MARSHALL: Principles of Economics. London, 1890.

¹¹ E. ENGEL: Die Lebenskosten der Menschen. Berlin, 1885.

¹² É. LASPEYRES: Beiträge der Lage der deutschen Industrie. Berlin, 1881.

¹³ I. FISCHER: Elementary principles of Economics. New York, 1912.

¹⁴ LAKY DEZSŐ: A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930. Magyar Statisztikai Közlemények. U. S. 87. Bp. 1931. 4.

¹⁵ I. m. 68.

¹⁶ LAKY DEZSŐ: Adalékok Budapest társadalmának összetételéhez. Bp. 1932. 67.

¹⁷ A m. kir. kormány 1938. évi működéséről ... szóló jelentés. Bp. 1940. 18-20.

¹⁸ L. A m. kir. kormány 1941. évi működéséről ... szóló jelentés. Bp. 1943. 12.

¹⁹ L. Laky Dezső vallomása 1945. X. 23. In: Bárdossy L. a Népbírószág előtt. Bp. 1991. 52.

²⁰ Vö. CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN: Hét végzetes nap (1941. márc. 27–ápr. 2.) In: Teleki Pál és kora. Bp. 1992. 24.

²¹ Laky Dezső vallomása 1945. X. 23. I. m. 52.

²² Laky mint miniszter, vidéki szervező körúton volt, és a rendkívüli ülésekről szóló értesítést későn kapta kézhez. L. i. m. (19. jegyzet).

²³ A Gestapo összesen 9 felsőházi, és 13 képviselőházi tagot hurcolt el 1944. márc. 19. és 21. között. Vö. HORTHY MIKLÓS: Emlékirataim. Bp. 1992. 286.

²⁴ LAKY DEZSŐ: Quelques questions de l'économie politique hongroise. Journal de la Soc. Hongr. de Stat. 1944-45. 12-14.

²⁵ L. HORTHY: i. m. 308.

²⁶ SCHNELLER K.: Előadói jelentés a Keleti K. emlékérem odaítélése tárgyában. Magyar Statisztikai Szemle 1947/7-8. 299.

²⁷ L. THIRRING LAJOS: Visszaemlékezések az egykori Statisztikai Társaságra. Kézirat. Bp. 1978. 56. (KSH Könyvtár).

²⁸ THIRRING LAJOS: Dezső Laky 1887-1962. Revue de l'Institut International de Statistique Vol. 31. No. 2. 1963. 267-269.

KEMENES EGON
VARGA ISTVÁN

Varga István a 19. század végén az Osztrák-Magyar Monarchiában született és a 20. század második felében egy megkisebbedett és szocialista Magyarországon halt meg. Ifjúkorában még egy birodalom távlatai nyíltak élete előtt; e birodalom dimenzióit és változatosságát egyaránt jellemzi, hogy édesanyja szudétanémet földről származott Budapestre, ő maga pedig a Monarchia közös hadseregébe egy bosnyák ezredének tisztjeként vett részt és sebesült meg az első világháborúban.

Varga István polgár volt. Gyermek kori emléke a szalonban álló zongorán száradó, házilag főzött szappanokról egyszerű jelképezi a szolid polgári módort s azt a még vidéki gyökerű takarékos életmódot, ami annak egyik forrá-

sa volt. Ez a zongora később Varga István tanulmányaiban is bizonyos szerepet játszott: erre helyezte a könyveket, amelyekből naponta húsz oldal árelméletet olvasott.

Olyan korban született, amikor eszmék és téveszmék még nem fenyegették az egyéni egzisztenciát – e szót itt a legszorosabb értelemben véve. Ez a korszak számára hamar, már 17 éves korában véget ért az első világháború kitörésével, amelyben fiatalon részt vett és sebesülésének nyomát élete végéig hordozta. Ezzel Varga István is belekerült a 20. század forгатagába, együtt az egész magyar valósággal, amelynek azután több mint negyven éven át maga is váltakozva hol áldozata, hol formálója lett.

Varga István tudósi és emberi nagyságát mi sem mutatja jobban, mint hogy 1962-ben bekövetkezett halála óta két kötet is idézte emlékét: egy válogatás munkáiból¹ és egy emlékének szentelt tanulmánykötet² jeles hazai és külföldi szerzők munkáival. Mint tudós és mint

ember egyaránt sokoldalú volt, s ahogy munkásságában a színvonal és a „trend” állandósága mellett időről időre változtak a hangsúlyok, úgy munkásságának értékelésében is a korszaktól függően más-más vonások lépnek előtérbe. Így most, immár harminc évvel a halála után, a megújuló Magyarország légkörében is fény derülhet működésének olyan helyszíneire és időszakaira, amelyek eddig szükségképpen homályban maradtak.

Éppen Varga István sokoldalúsága miatt a társadalomtudomány birodalmán belül nehéz élesen megvonni annak a tartománynak a határait, amelyben munkássága elhelyezhető. A közgazdaság-tudomány és a statisztikatudomány iránti érdeklődése szervesen összekapcsolódott. Ez következett abból is, hogy ő a *spekulatív* közgazdaság helyett a *kvantitatív* közgazdaság művelője volt. Őt a gazdaság *működése* érdekelte, függetlenül annak ideológiai vagy tulajdoni alapjaitól. Nem elvont elméleteket vagy

éppen ideológiákat vetített ki a gazdasági valóságra, hanem éppen ellenkezőleg: a gazdaság részjelenségeinek statisztikai módszerekkel mért alakulásából vont le általános következtetéseket. Így azután munkásságának egy része a közgazdaság-tudomány, míg más része a statisztika általa önállóan tekintett tudományának területén helyezkedik el. Ezért érthető, hogy a Varga István és Matolcsy Mátyás által közösen alkotott *Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–1934/35* című munkához írt előszavában Laky Dezső mindkét szerzőt mint a statisztikai tudomány művelőit illeti elismeréssel.³ Hogy Varga István érdeklődése milyen intenzív volt a statisztika iránt, kitűnik abból is, hogy 1949-ben megjelent *A statisztika elmélete és módszertana* című egyetemi jegyzete⁴ érezhetően sokkal nagyobb kedvvel készült és alaposabban van kidolgozva, mint az egy évvel korábban megjelent *Közgazdasági politika*,⁵ illetve *Pénzügytan*⁶ című egyetemi jegyzetei.

Munkásságában a közgazdaság-tudomány és a statisztikatudomány szerves összekapcsolódását meglepő módon a legjobban talán az fejezi ki, hogy az 1944. évi Magyar Tiszti Cím- és Név-tárban mint a „*közgazdaságtan statisztikai fejezetei*” című tárgykör címzetes rendkívüli tanára szerepel.⁷

Ami a közgazdaságtan különböző irányzatait illeti, nem sorolta magát egyik ismert iskola követői közé sem; eklektikusnak vallotta magát, s leginkább még a Veblen nevéhez kapcsolódó institucionalista iskolával érzett rokonságot.

Az említett két fő területen kívül érdeklődése kiterjedt a gazdaságlelektanra és a reklámra is. A működő gazdaság realitásai iránti érdeklődésének köszönhető az is, hogy az addig egyoldalúan (bár nem kizárólag) az osztrák–német közgazdaság-tudomány elvont, rendszerező eszmekörében élő magyar közgazdaság-tudományba bevezette a praktikusabb angolszász közgazdasági gondol-

kodásmód eredményeit, amelyeket Amerikában ismert meg.

Minden jelentős alkotónak, akár a zene, akár a festészet, akár a társadalomtudományok terén működik, megvannak a maga sajátos *stílusjegyei*. Így Varga István munkásságának is megvannak a maga sajátos jellegzetességei.

Ezek közül az egyik a *különleges*, az átlagostól vagy inkább a megszokottól elütő jelenségek iránti fogékonysága. Ha a munkáiban előforduló szavak gyakoriságát olyan módszerrel elemezné valaki, ahogy azt költők műveivel szokták tenni, bizonyosan kiderülne, hogy az átlagosnál sokkal gyakrabban használta a „különös”, „különleges” szavakat. („Különös gazdasági jelenségek”, „egészen különleges oka van”). Az egyetem jogi karának legtöbb tankönyve valamiféle hagyomány révén „Általános” és „Különös” részre tagolódtak. Ha Varga István is irt volna ilyen több száz oldalas vaskos összefoglaló művet, úgy ahhoz bizonyára a „Különös rész” megírásával kezdett vol-

na hozzá. Egyes munkáiból kitűnik, hogy ezzel nem csak hajlamának engedett, hanem tudatos választásról van szó. E választást gyakran meg is indokolja azzal, hogy a jelenség általánosan ismert megnyilvánulásának van bőséges irodalma.⁸

Minden tudományos alkatnak egyik lényeges eleme az *asszociációs képesség* – együtt a képzelőerővel, az emlékezőtehetséggel, a logikával stb. E különböző képességek egymáshoz viszonyított *aránya* határozza meg egy tudományos tehetség *jellemképét*. Közülük Varga Istvánban különösen fejlett volt az asszociációs képesség. Ez abban is megnyilvánult, hogy minden olvasott vagy hallott gazdasági esemény, nézet, statisztikai adat vagy akár csak napi hír gondolatok egész láncolatát indította el elméjében. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elvesztett a részletekben; éppen ellenkezőleg: ő a részletekben mindig az egészet kereste és látta meg.

Alkotótevékenységének további sajátossága egy bizonyos állandóság, ami

egyrészt munkáinak minőségét, másrészt érdeklődésének úgyszólván a gravitáció erejével érvényesülő fő irányát jellemezte. Ennek köszönhető az a *folyamatosság*, amit Varga István működése képviselt a nagyon változó szellemi éghajlatok alatt tenyésző magyar közgazdaság-tudományban. Bognár József találoán állapította meg róla, hogy „Varga István a korszakokat és gondolati rendszereket egymással összekötő és egymással megértető tudósok közé tartozott”.⁹ Ez a folyamatosság, illetve összekötő szerep többek között abban is megnyilvánult, hogy 1954 után, amikor az Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében legalább egyénileg lehetősége nyílt a tudományos munkára, sokat foglalkozott a pénz és a kereslet kérdéseivel – mint olyan jelenségekkel, amelyek minden ideológiai különbség ellenére jelen vannak mind a tőkés, mind pedig a szocialista gazdasági rendben.

Gondolati tevékenységének folyamatosságát nem befolyásolták működésé-

nek erősen változó helyszínei. Impozáns középületek dekoratív helyiségeiben éppoly otthonosan mozgott, tárgyalt, vitázott, írt, mint olyan, ezeknél jóval szerényebb körülmények között, ahol például a Magyar Gazdaságkutató Intézet megszüntetése után vett részt, egy ideig, amíg lehetett, a közgazdasági gondolkodásban és gazdasági kérdések megvitatásában.

A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején ugyanis a társadalom egyik sajátos jelensége volt, hogy az intézményes keretek (intézetek, egyesületek) szétterése után az ottani közös munkában összeforrt vagy azokban kialakult munkatársi vagy baráti csoportok néhány tagja informálisan továbbra is összeszejtött, legalább gondolati sikon folytatva hivatásuk gyakorlását vagy egyszerűen csak gondolataik kicserélését. S mint ahogy akkoriban Pilinszky János körül kialakult az irodalom és költészet kedvelőinek egy kis baráti köre, amelynek tagjai magánlakásokon, kávéházakban vagy

színházban találkoztak egymással, épp-
úgy az akkor már bőséges szabadidővel
rendelkező Varga István körül is kiala-
kult egy kis baráti közösség, amelynek
tagjai hivatásszerűen (de akkor már nem
foglalkozásszerűen) érdeklődtek a köz-
gazdaság iránt. Ezek az összejövetelek az
akkori fiatal értelmiségiek életének sze-
rény helyszínein folytak, romos albérleti
szobák vaskályháinak szemet maró füst-
jében vagy cselédszobák fehérre festett
bútorai között. E szokatlan helyszínek
egy cseppet sem befolyásolták Varga
István eleven szellemének működését,
közgazdasági gondolkodásának *folya-
matosságát*. Éppen ellenkezőleg, érezhe-
tően jól érezte magát ebben az új hely-
zetben, velünk együtt élvezte a kötetlen
gondolkodás és a felszabadult vita pezsgő
hangulatát, beszélt életének fordula-
tairól és epizódjairól. Az országot akkor
előzőnlő nagy utópiában ezek az össze-
jövetelek is a racionális közgazdasági
gondolkodás túlélésének szerény műhe-
lyei voltak. A nemrég még a Gazdaság-

kutató Intézet fenntartásának egyre sú-
lyosbodó gondjaival küszködő igazgató-
ból ezeken a cselédszobai szemináriu-
mokon Mester lett, akit beosztottak és
munkatársak helyett most fiatal tanítvá-
nyok vettek körül. Ezek az árkádiai han-
gulatú összejövetelek (amelyeket csak
azért nem lehet szimpozionoknak ne-
vezni, mert a házigazdák és résztvevők
anyag helyzete még egy kávé sem tett
lehetővé) nem tarthattak sokáig. Foko-
zódott a terror, 1951 nyarán megindul-
tak a kitelepítések, emiatt néhány részt-
vevőtől meg kellett válniuk, a magánla-
kásokon való találkozások kockázatosá
váltak, Varga István maga is félt a kitele-
pítéstől. Így 1951 közepén a közgazda-
sági gondolkodásnak ez a sajátos iskolája
is megszűnt.

Varga István nagyszámú cikket és ta-
nulmányt írt. Gyakran felmerült a kér-
dés, hogy ezeknek gazdag és eredeti
gondolati anyaga miért nem összegez-
dőtt valamely terjedelmes összefoglaló
munkában vagy gondolatait rendszerez-

ve kifejtő kötetekben. Ennek egyik oka lehet tudományos alkata is, de legfőbb magyarázata mégiscsak a korszak, ami-
ben működött. Alfred Marshall *The Principles of Economics* című műve 1890-ben, a viktoriánus kor vége felé jelent meg. Keynes *General Theoryja* a harmincas évek Angliájában. Nálunk Heller Farkas közgazdaságtanának első kiadása még a Monarchia utolsó évtizedében íródott (két kötete 1919-ben és 1920-ban jelent meg először). Az 1897-ben született Varga Istvánnak ugyan mikor jutott ki olyan nyugodt korszak, mint amilyenekben a fenti művek készültek? Könnyű belátni, hogy számára sem a negyvenes évek, sem az ötvenes évek, sem a hatvanas évek eleje nem lehetett alkalmas valamely összefoglaló közgazdasági mű kiérlelésére és megalkotására. Nyilvánvaló az is, hogy mint ahogy a festők alkotásainak művészi értékét nem képeik mérete szabja meg, éppúgy a szellemi életben is a teljesítmény értékét nem az oldalszám, hanem

a minőség, a gondolati tartalom határozza meg. Varga Istvánnak cikkeire is felfigyelt a nemzetközi tudományos élet. Így a Gustav Cassel Emlékkönyvben 1933-ban megjelent mindössze 15 oldalas cikket¹⁰ ajánlott irodalomként tünteti fel az az 1949-ben az amerikai Blakiston kiadónál megjelent kötet, amely azóta is kézikönyve a nemzetközi gazdaság elméleti kérdéseivel foglalkozóknak.¹¹

Varga Istvánnak azonban mégis volt egy hatalmas műve, ami jelentős és tartós hatást gyakorolt a magyar gazdasági kutatásra – nevezetesen az általa alapított és vezetett Magyar Gazdaságkutató Intézet. Ennek emlékét annál is inkább érdemes itt felidézni, mert az írott művek ugyan fennmaradnak a könyvtárak polcain, de a Magyar Gazdaságkutató Intézet működésének sok emlékezetre méltó vonása az idő múltával óhatatlanul feledésbe merül. Az 1929-ben alapított Intézet a gazdaságstatisztikai és közgazdasági kutatások eredményeit bevettette a gyakorlati gazdasági életbe rész-

ben negyedévi gazdasági helyzetjelentéseivel, részben pedig különböző témáknak szentelt különkiadványaival és közleményeivel. A konjunktúrakutatást Varga István honosította meg Magyarországon. Miután gondolkodása elvont elméletek helyett mindig a tényekből indult ki, így az Intézet egész jellege erősen statisztikaivá alakult. A harmincas évek közepén a technikailag is jól felszerelt Intézet munkatársainak létszáma összesen már 30 körül volt. Nemcsak hazai konjunktúrakutató, hanem egyben világgazdasági intézet is volt, terjedelmes újság- és folyóiratválogat-anyagában a nemzetközi gazdasági életre vonatkozó minden információt meg lehetett találni, nem beszélve hatalmas könyvtáráról.

Szervezőképességének, tudományos tekintélyének és egyénisége hitelességének köszönhetően Varga István olyan finanszírozási rendszert tudott kiépíteni, amely biztosította az Intézet függetlenségét. Az ő szakvéleményeit és az Intézet kutatási kapacitását nemcsak a vál-

lati szféra, hanem a kormányzati szervek is igénybe vették. Így amikor a harmincas évek közepén a Magyar Nemzeti Bank akkori elnöke Genfben készült, hogy a Népszövetséggel pénzügyi tárgyalásokat folytasson, Varga Istvánt kérte fel előkészítő anyag kidolgozására. Később, 1943-ban Bethlen István kérte fel Varga Istvánt, hogy Intézetében dolgoztasson ki koncepciót a magyar gazdaság háború utáni újjászervezésére (a szövetségesek győzelmét tételezve fel). Az ehhez készült rész munkák nem maradtak fenn, mert azokat 1944. március 19. után az Intézetben elégették.¹²

Varga István kezdeményezésére az Intézetben olyan kutatások is folytak, amelyek az ország akkori társadalmi problémáit érintették. Így munkálatok folytak a mezőgazdasági munkanélkülségről és a foglalkoztatottság növeléséről is. Ő maga már egy korai, a húszas években megjelent cikkében foglalkozott a földtulajdon egyenlőtlen megoszlásával és a földbirtokreformmal.¹³ Nemzetközi

viszonylatban is jelentős tudományos teljesítmény volt a korszerű statisztikai eszközökkel végzett nemzeti jövedelem-számítás. Ennek 1938-ban egy londoni kiadó által közreadott angol nyelvű kiadásáról a kor jelentős angol közgazdász, A. C. Pigou is nagy elismeréssel nyilatkozott.¹⁴

Az Intézetben – mai kifejezéssel élve – tudósképzés is folyt, anélkül persze, hogy ezt akkor annak deklarálták volna. Varga István útmutatásai és magyarázatai valamely munka egy-egy szakaszáról, számítási módszeréről folytatott személyes megbeszélés keretében felértek egy szemináriummal. A folyamatos továbbképzés és tudományos tájékozódás intézményes fórumai voltak a „Harsona” néven tartott össztézetzi ülések, amelyek a hazai és nemzetközi gazdasági eseményekről, elméleti kérdésekről szóló előadások és könyvismertetések hangzottak el, akár a legfiatalabb munkatársak részéről. (Nevét onnan kapta, hogy az ott elhangzott referátumok az Intézet

„Harsona” című sokszorosított házi kiadványában meg is jelentek.) Hogy a „tudósképzésnek” ez a sajátos változata nem volt eredmény nélküli, azt mutatja az Intézet egykori munkatársainak további pályája. Közülük *Andorka Rudolf* ma az Akadémia levelező tagja és a Közgazdasági Egyetem rektora. *Balassa Béla* nemrég bekövetkezett korai haláláig az amerikai John Hopkins egyetem professzora és a Világbank tanácsadója volt. *Fügedi Tamás* a hálótervezés („PERT”) hazai alkalmazása terén végzett úttörő munkát a Budapesti Műszaki Egyetemen. *Hajpál Gyula* a nemzeti vagyron számítási módszereinek fejlesztéséhez járult hozzá számos publikációjával. *Halabuk László* mint a KSH Ökonometriai Laboratóriumának igazgatója kidolgozta a magyar népgazdaság M-1 és M-2 ökonometriai modelljét, 1974-ben Amerikában a Michigani Egyetemen működött vendégprofesszorként.

Jellemző az Intézet tudományos irányzatára, hogy a felsoroltak mindany-

nyian a statisztikatudomány területén működtek, vagy onnan indult el pályájuk.

Más kiváló egykori munkatársak azonban a magyar történelem tragikus fordulatainak áldozatai lettek. Így Keményfi János a munkaszolgálatban átélt szenvedések hatása alatt, már hazatérése után, öngyilkos lett. A magyar polgári demokratikus politikai gondolkodás és cselekvés kiváló alakja, Saláta Kálmán, aki 1940-ben lépett be a Magyar Gazdaságkutató Intézetbe, 1947-ben a letartóztatás elől kénytelen volt külföldre menekülni és emigrációban halt meg; Göncz Árpád köztársasági elnök 1991. június 18-án már csak özvegyének adhatta át a Magyar Köztársaság Zászlórendjét a babérkoszorúval.

1949 augusztusában az Intézetet megszüntették. Azok, akik az egykori munkatársak közül megmaradtak, ma is tisztelettel és szeretettel gondolnak Varga Istvánra, aki megteremtette az Intézetet, és változó körülmények között for-

málta annak szellemét, alakította annak légkörét – évtizedekre meghatározva egyben az onnan kikerült egykori munkatársak gondolkodásmódját is.

Varga István egyéni sorsa 1944-től kezdve még változatosabb volt, mint az Intézeté. 1944. március 31-én a Gestapo tartóztatta le, annak berlini börtönéből csak több mint egy év után, 1945 júniusában érkezett haza. Másfél évvel később, 1947 elején, amikor az Anyag- és Árhivatal elnöke volt, már a Kommunista Párt által szervezett munkástüntetés követelte lemondását. 1947. június 8-án még az Akadémia 107. ünnepélyes közgyűlésén tartott előadást,¹⁵ de másfél évvel később már tanácskozó taggá degradálták. A Pázmány Péter Tudomány Egyetem jogi karán az 1947/48-as tanévben még közgazdaságtant adott elő, a rákövetkező 1948/49-es tanévben már a nyilván politikailag semlegesnek tartott statisztikai tanszékre helyezték át, de 1951. február 1-jén onnan is eltávolították. Az 1956-os forradalom napjaiban a

Közgazdaságtudományi Intézet Forradalmi Tanácsa felkérte az Intézet vezetésére,¹⁶ néhány hónap múlva pedig, 1957 februárjában a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány kérte fel a Közgazdasági Szakértő Bizottság elnöki tisztségére elvállalására.¹⁷ 1957 őszétől a Közgazdasági Egyetemen ismét taníthatott, de az akkori légkör nem kedvezett alkotóképessége teljes kifejtésének, méltatlan gáncsoskodásokat kellett elviselnie. Nyomasztotta az is, hogy akkor már súlyosbodtak a megtorlások, megindultak a kivégzések, elkezdődtek a tudományos pályáról politikai okokból való kiutasítások.

Varga István a magyar gazdaság több 20. századi súlyos válságát élte meg, úgyszólván a gazdasági katasztrófák szakértője lett. Trianon után Csonka-Magyarország gazdasági fejlődéséről írt, a harmincas évek elején a válság és a szegénység foglalkoztatta, 1945-től mint gazdaságpolitikus a háborúban elpusztult ország újjáépítésén dolgozott, 1957

elején a csődbe jutott, szétzilált gazdaságot igyekezett új útra irányítani. Most, hogy a szocialista rendszer csődjé után a magyar gazdaság ismét a piacgazdaság keretei között működik, Varga Istvánnak sok, a reális és racionális gazdaság működéséről kifejtett korábbi gondolata válik időszerűvé és tanulmányozásra érdemesé.

Mikor Bognár József akadémikustól azt a megtisztelő felkérést kaptam, hogy emlékezzek meg Varga Istvánról, önkéntelen asszociációként az „emlékbeszéd” kifejezés jutott az eszembe. Varga István életére és működésére részben visszaemlékezve, részben visszatekintve mégis úgy találtam, hogy a tudományos pályafutást méltató hagyományos „laudatio” stílusa valahogy nem illik az ő viharos körülmények között megfutott pályájához. Az ő szelleméhez kívántam hű maradni akkor, amikor ebben a visszaemlékezésben nem a nagyívű tudományos pálya általános képét törekedtem felvázolni (amit egyébként koráb-

ban mások már méltó módon megtettek), hanem inkább életének és munkásságának néhány *különös* vonását igyekeztem megvilágítani.

JEGYZETEK

E helyütt mondok köszönetet *Halabuk Lászlónak* és *Schmidt Ádámnak* személyes visszaemlékezéseikért és közléseikért, amelyekkel segítettek teljesebbé és pontosabbá tenni a Varga Istvánról itt írottakat. – K. E.

¹ VARGA ISTVÁN: Tervezés, mechanizmus, pénzügyek. Bognár József bevezető tanulmányával. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte, valamint Varga Istvánnak a kötetben közölt életrajzát összeállította Schmidt Ádám. Bp. 1971.

² Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékezetére. Szerkesztette Schmidt Ádám és Kemenes Egon. Bp. 1982.

³ MATOLCSY MÁTYÁS–VARGA ISTVÁN: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–1934/35. Bp. 1936.

⁴ VARGA ISTVÁN: A statisztika elmélete és módszertana. Bp. 1949.

⁵ VARGA ISTVÁN: Közgazdasági politika. Bp. 1948.

⁶ VARGA ISTVÁN: Pénzügytan. Bp. 1948.

⁷ Az 1944. évi Magyar Tiszti Cím- és Névtár. 481; Schmidt Ádám szíves közlése.

⁸ Vö. VARGA ISTVÁN: Profitráta és tőkés üzletpolitika. Különlenyomat a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1958. évi évkönyvéből. Bp. 1959; l. 216. 1. jegyzet. – „Közgazdasági politika” c. jegyzetének első mondata a következőképpen szól: „A következő gazdaságpolitikai előadások előtt jeleznem kell azt, hogy inkább csak azokkal a fejezetekkel kívánok foglalkozni, amelyeknél valamilyen különleges megfontolásra van szükség.”

⁹ BOGNÁR JÓZSEF: Varga István helye és szerepe a közgazdaságtudományban. Bevezető tanulmány a Varga István: Tervezés, mechanizmus, pénzügyek c. kötethez; i. m. 11.

¹⁰ S. VARGA: Bemerkungen zu den Problemen von Aufbringung und Transfer. Economic Essays in Honour of Gustav Cassel, London, 1933. 649–663.

¹¹ Readings in the Theory of International Trade. Philadelphia–Toronto, 1949. 587.

¹² Halabuk László szíves közlése.

¹³ A magyarországi földbirtokviszonyok egyetlensége és a földbirtokreform. Közgazdasági Szemle 1926. jan.–febr., 25–35.

¹⁴ MATTHIAS MATOLCSY and STEPHEN VARGA: The National Income of Hungary 1924/25–1936/37. London, 1938.

¹⁵ A gazdasági élet fejlődése és a közgazdaságtan. A Magyar Tudományos Akadémia 1947. évi június hó 8-i 107. ünnepélyes közgyűlésén tartott előadás. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1947/5-12. számából.

¹⁶ Schmidt Ádám személyes közlése.

¹⁷ CSIKÓS-NAGY BÉLA: Az 1957. évi gazdaságpolitikai fordulat – Varga István szerepe. In: Változások, váltások és válságok a gazdaságban. 21-30.

MÁTYÁS ANTAL

ZÁRSZÓ

A közgazdaság-tudomány Magyarországon nehezen indult fejlődésnek. A 18. század utolsó évtizedeiben jelennek meg hazánkban az első közgazdasági művek. Ezek az ország konkrét gazdasági problémáival foglalkoztak, nem voltak elméleti jellegű művek. Az ország külkereskedelmét gátló akadályok foglalkoztatták elsősorban a kor magyar közgazdáit, de emellett megjelentek a parasztság helyzetét bemutató művek is (Tessedik, Berzeviczy). Amennyiben elméleti érveket is felhasználtak álláspontjuk alátámasztására, közgazdáink jórészt merkantilista alapon érveltek, egyesek viszont a szabadkereskedelem elvét használták fel gazdaságpolitikai elképzeléseik igazolására.

Az első hazai közgazdasági gondolatok felbukkanásának időszakában a legfejlettebb tőkés országban, Angliában már magas színvonalon állt a közgazdaság-tudomány. Már megjelent Adam Smith fő műve, a Nemzetek gazdagsága. De Franciaországban is tudományos szinten állt a közgazdasági gondolat.

A 19. század utolsó évtizedeiben azután a magyar közgazdaság-tudomány, elsősorban Kautz Gyula és Földes Béla működése nyomán, elérte az európai színvonalat. Kautz munkásságára külföldön is felfigyeltek. Német nyelven Bécsben kiadott elmélettörténeti művével ismertté vált a külföldi szakközönség előtt is. Hivatkozik rá Jevons, fő műve, a *Theory of Political Economy* második kiadásának előszavában. Vitatkozik vele Dühring, védi Marx Dühringgel szemben. Franz Oppenheimer azt írja Kautz művéről 1913-ban, hogy egyes fejezeteit ma is eredményesen fel lehet használni. L. H. Haney még 1949-ben megjelent

elmélettörténeti munkájában is több helyen hivatkozik Kautzra. Sőt az egyik legfrissebb elmélettörténeti műben, Jürg Niehans 1990-ben megjelent könyvében is találunk utalást arra, hogy Kautz figyelt fel elsőként Gossenre.

A két világháború közötti magyar közgazdászprofesszorok műveinek színvonala nem maradt el a fejlett tőkés országokban használt tananyagok átlagos színvonalától. Szerzőik tananyagaik felépítésében, egyes elméleti kérdések megközelítésében, tárgyalásuk elmélyítésében önállóságot, eredetiséget mutatnak. Könyveik, cikkeik jelentek meg külföldi kiadóknál. Neves külföldi közgazdák álltak kapcsolatban. Azok egyenrangú partnerként tekintették őket. Fellner Frigyes, amint az az elhangzott előadásanyagból is kitűnt, a Nemzetközi Statisztikai Intézet ülésein, úgyis mint előadó, úgyis mint szakosztályi elnök nagy népszerűségnek örvendett.

Minden eredetiségük ellenére is azonban a közgazdasági elmélet továbbfej-

lesztéséhez alapvetően nem járultak hozzá. Nevükhöz a közgazdasági gondolat történetében nem kapcsolódik egy-egy széles körben ismertté vált elméleti teljesítmény. Ebben Magyarország viszonylagos gazdasági elmaradottsága is szerepet játszhatott. Talán Heller Farkas elméletitörténeti művére hivatkozhattak volna olyan sokan vagy még annál is többen, mint annak idején Kautz művére, ha angol nyelven megjelenhetett volna.

A két világháború közötti magyar közgazdászprofesszoroknál kezdte meg viszont tanulmányait egy olyan közgazdászgeneráció, amelynek tagjai különböző nyugati egyetemeken működve jelentősen hozzájárultak a közgazdasági elmélet továbbfejlődéséhez, s beírták a nevüket a közgazdaságtan történetébe. Említsünk meg közülük néhányat: Scitovszky Tibor, Káldor Miklós, Balogh Tamás, Fellner Vilmos, Balassa Béla. A ma élő volt tanítványok ma is szeretettel és elismeréssel emlegetik volt professzoraik nevét.

